

T. C.
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

137056

XV. YÜZYIL ORTA ASYA
TÜRK TOPLULUKLARINDA
SOSYAL-KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ HAYAT

137056

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:
20006014 Mahinur YORULMAZ

Danışman:
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İSTANBUL-2003

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM BAKANLIĞI
DOKÜMAN VE İZLENİM BİRİMİ

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa no</u>
ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	IV
SUMMARY.....	V
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
2. SOSYAL VE İDARİ YAPILANMA.....	8
2.1. Askeri Teşkilat.....	23
3. İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT.....	34
3.1. Hayvancılık.....	34
3.2. Avcılık.....	43
3.3. Ziraat.....	45
3.4. Ticaret.....	61
3.5. El Sanatları.....	71
3.6. Giyim Kuşamları.....	73
3.7. Yiyecek ve İçecekleri.....	75
3.8. Ölüm ve Defnedilme Adetleri.....	77
4. EDEBİ KÜLTÜR VE SANAT.....	80
4.1. Dil ve Edebiyat.....	80
4.2. Müzik ve Müzik Aletleri.....	82
4.3. Bayramlar ve Oyunlar.....	84
4.4. Zaman Hesabı ve Takvim.....	89
4.5. Felsefi Düşünceler.....	90
5. AİLE VE AİLEVİ İLİŞKİLER.....	92
5.1. Nikah, Aile ve Mirasçılık	92
6. DİN.....	100
7. SONUÇ.....	105
8. KAYNAKLAR.....	110
9. ÖZGEÇMİŞ.....	115

ÖNSÖZ

Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında yaşamış ve yaşamakta olan soyu bir Türk devletlerinin, sahip oldukları genel sosyo-kültürel yapılanmalarını anlamak için tarihi gelişim süreci içindeki durumlarına bakmak gerekir. Günümüzde hala devam edegelen gelenek ve göreneklerin üzerinde durmak ve daha öncesine bakmak, Orta Asya halklarının son derece eskiye dayanan bir medeniyetin mirasçısı olduğunu ortaya çıkaracaktır. Şunu biliyoruz ki, günümüzü daha iyi anlamak için geçmişi bilmemiz gerekir. Bu noktada geleceğe yönelik bakışımız daha sağlam olacak ve kültürümüzü muhafaza edebilmemiz daha kolay bir hal alacaktır.

Anadolu Türklerinin temsil ettiği Batı Türkleri ile Türkistan Türkleri aynı tarih ve aynı kültürün mirasçılarıdır. Bozkır özelliklerini taşıyan bu kültür Altay, Sayan, Yenisey, Moğolistan bozkırlarında ortaya çıkmış ve göçlerle birlikte diğer ülke ve bölgelere yayılmıştır. Kırgızistan ve esas itibariyle Kazakistan bozkırlarında gelişme göstermiş olan bu kültür, XII.yy.dan itibaren bölgede İslami bir karakter almıştır. Günümüzdeki bağımsız, bağımlı Türk soylu devlet ve toplulukları bu kültürün birer parçalarıdır. Ancak gerek göçler sebebiyle, Türk topluluklarının önemli bir kısmının Orta Asya bozkırlarından Asya ve Avrupa'nın başka bölgelerine göç etmeleri ve yeni kültürlerle temas kurmaları ve gerekse XX. asırda dünyanın iki siyasi yapıya bölünmesi, aynı kültür ve tarihin temsilcileri olan Türk topluluklarının diğer açılardan olduğu gibi kültürel olarak da birbirlerinden uzaklaşmalarına yol açmıştır. Milli kültüre dönüşümün başladığı günümüzde Batı ve Doğu Türklerinin birbirlerini anlamaları ortak kültüre bakmaktan geçmektedir.

XV. yy. Orta Asya bozkırlarındaki Türk topluluklarının sosyal, kültürel ve iktisadi yapısının konu alındığı tezimiz altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Orta Asya'nın genel sosyal ve idari yapılanması ve bu yapıyı oluşturan unsurlar ele alınacaktır. İkinci bölümde, bölgenin iktisadi hayatı ele alınmış olup, bu başlık altında da göçebe toplumun yaşam biçimini teşkil eden hayvancılık başta olmak üzere ziraat, ticaret, giyim-kuşam, yeme-içme ve el sanatları ayrı ayrı izaha çalışılacaktır. Üçüncü bölüm edebi kültür ve sanat adını taşımaktadır. Zikri geçen bu bölümde de yazı, eğitim, dil, müzik, takvim, felsefi düşünceler, bayramlar ve çeşitli milli oyunlar anlatılacaktır. Tezimizin dördüncü bölümünde, toplumun en alt birimini

oluşturan ailenin ve ailevi ilişkilerin Orta Asya'daki durumu izaha çalışılacaktır. Yine aynı kısımda evlenme adetlerinden, nikahtan, mirastan, kadın ve kadının yerinden bahisler vardır. Beşinci bölüm ise dini inanışlar hususunda bilgiler içermektedir. Bu bölümde İslamiyet'in bozkırdaki durumu ele alınacak ve İslamiyet öncesi dini inanışlara da genel bir bakış açısıyla açıklamalarda bulunulmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmanın yazma aşamasında yani tez aşamasında Kazakistan'da bulundum. Bu durum tezi yazmam hususunda bana büyük kolaylık sağladı. Türkiye'de bu konuyla ilgili kaynakların ve çalışmaların son derece kısıtlı olması bilgi açısından sorun yaşamama neden olacaktı. Kazakistan'da elbette bilgi ve kaynak bağlamında sıkıntı yok denecek kadar azdır. Ancak bu kaynaklardan istifade edebilmek Rusça ve Kazakça başta olmak üzere Türk lehçelerini bilmeyi zorunlu kılmaktadır. Ben de Kazakistan'da bulunduğum süre içerisinde Kazakça ve Rusça'yı öğrenmeye çalıştım.

Kazakistan'da bulunduğum sürede edindiğim bilgi ve tecrübeyi verimli hale dönüştürmemi sağlayan ve bu konuda çalışmamı tavsiye eden, tezin içeriğinin oluşmasında ve her türlü hususta yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a teşekkürü bir borç bilirim. Rusça eserleri okumada zorluk çekmemden dolayı, eşim Dr. Osman Yorulmaz'ın yardımlarını gördüm. Dolayısıyla kendisine müteşekkirim. Bu konuda çalışmam için her türlü desteği veren değerli hocalarım Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na, Prof. Dr. Ramazan Şeşen'e, Yrd. Doç. Dr. Emine Uyumaz'a ve Yrd. Doç. Dr. Hayrünisa Alan Akbıyık'a ve çalışmam sırasında zengin kütüphanesini açarak bana yardımcı olan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Çimkent Bölümü kütüphane müdürü Bazargül Balğınbayeva'ya ve emeği geçen herkese teşekkür ederim

Mahinur Yorulmaz / İstanbul, Haziran 2003

ÖZET

Ele alınan coğrafya itibarıyla XV. asırda Orta Asyadaki kültür, en eski Türk devletlerinden beri devam edegelen bozkır menşeylidir. Ancak İslamiyet'in bölgeye gelmesiyle, İslami özellikler kazanmış olup esas itibarıyla Türk kültürü hususiyetlerini taşımaktadır. Halk aksüyek ve karasüyek şeklinde ikiye bölünmüştü. Cengiz soyundan gelen idareci kesim ile kendilerini Arap nesline bağlayan koyalardan oluşan aksüyeklerin toplum içindeki statüsü yüksekti. Bu grubun dışında kalan halk ve onların idarecileri ise karasüyek şeklinde adlandırıldı. Hanlar sadece aksüyekten seçilirdi.

Geleneksel boy yapılanmasının devam ettiği XV. yy. Türk topluluklarında toplumun en küçük birimi aile idi. Aileler urugları, uruglar boyları ve boylar ise ili oluşturmuştur. Toplumun temelinde göçebelik esastır. Halkın ana meşgalesi hayvancılık olmuştur. Yeme içmeleri başta olmak üzere ihtiyaç duydukları her türlü eşyayı hayvancılıktan sağlamışlardır. Bunun dışında ziraat ve ticaret ile de uğraşmışlardır. Milli bayramları, oyunları ve askeri yapıları bozkırdaki yaşam biçimini yansıtmaktadır.

Eski Türk kültürü özelliklerini taşıyor olmakla birlikte XV.yy. Türk topluluklarında İslamiyet ön plana çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, bozkır kültürü, göçebe hayvancılık, sosyal yapı, aksüyek, karasüyek.

SUMMARY

The culture of Central Asia in the XVth century, as the geography we studied, is the origin of step continued since the most ancient Turkish states. But when Islam came to the area, it won some islamic aspects. However it generally kept Turkish features. People was divided into two parts as aristocrats (white bones) and ordinary people (black bones). Aristocrats descended from Genghis Khan and Kojas who related themselves to Arab had a higher position in the society. The people out of this group and their leaders were called as a black bone. Khans were elected only from white bones.

During the XVth century in which was kept traditional clan system, the smallest part of the society was family in the Turkish communities. Families formed clans, clans formed tribes and tribes formed the nation. Nomadism is essence in the base of the society. The main occupation of the people was stock-breeding. They ensured the everything they need including food from the stock-breeding. At the same time they occupied with the agriculture and trade. Their national festival, games and military structure reflects their lifestyle in the step. Although the Turkish communities in the XVth century beared features of old Turkish culture, islam was dominated.

Key words: Central Asia, step culture, nomadic stock-breeding, social structure, white bone, black bone.

KISALTMALAR

a.g.k.	: Adı geçen kitap
bkz.	: Bakınız
İKKNK	: İstoriya Kazahstana Narodı i Kulturu, Almatı, 2001.
İK SSR (1957)	: İstoriya Kazahskoy SSR, I, Alma-Ata, 1957.
İK SSR (1979)	: İstoriya Kazahskoy SSR, I, Alma-Ata, 1979.
KT	: Kazahstan Tarihi, Almatı, 1994.
Kaz. SSR	: Kazak SSR Tarihi, Almatı, 1982.
K.K.T.	: Kazahstanın Köne Tarihi, Almatı
Kn.	: Kniga
MİKH	: Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII vekov. (İzvileçeniya iz Persitskih i Turtskih soçineniy), Alma-Ata, 1969.
S	: Sayı
s	: Sayfa
SPB	: Sanktpeterburg
T	: Tom
T.D.E.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
tfs.	: Tafsilen
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: vesaire
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

Orta Asya toprakları her dönem içinde önemini muhafaza etmiş ve buna bağlı olarak da Orta Asya tarihi, dünya çapında araştırmacıların dikkatini bu yöne çekmiştir. XV. yy.da kurulan devletlerin temelleri geleneksel sistem doğrultusunda aile, urug, boy ve il bağlantısına dayanmaktadır. Bu dönem içindeki birlikler “hanlık” şeklinde ifade edilmiştir. Ancak bu hanlıklarda bir devlette bulunması gereken kurumlar tam manasıyla oturmamıştır. Ak Orda, Ebul Hayr, Kazak ve Nogay hanlıkları XV. yy.da Altın Orda'nın birer kalıntıları olarak Orta Asya'ya hakim olmuşlardır. İfade edilen bu hanlıklar genel olarak şu anki Kazakistan topraklarını kapsamıştır. Orta Asya bozkırlarında göçebe hayat koşullarını benimseyen bu hanlıklar, sahip oldukları gelenek göreneklerle ve temel meşgaleleriyle eski Türk-Moğol sistemini büyük ölçüde yansıtmışlar ve daha sonraki toplumsal yaşama da temel teşkil etmişlerdir. İlerleyen dönemlerde Rusya'nın hakimiyeti altına girdikleri yıllarda gündelik yaşamın bir parçası olan bu geleneklerinden ve toplumsal yapılarından ayrılmamışlardır. Sahip olunan bu adetler günümüze kadar devam edegelmiştir.

XV. yy.'da Orta Asya'nın orta, batı ve kuzeybatı bölgelerinde ömür sürerek bağımsız bir siyaset yürüten bu hanlıklardan, Ak Orda (1300-1425), Altın Orda'nın devamı niteliğindedir. Ak Orda'da Orda Ejen nesilleri hakimiyet kurmuştur. Devletin adı kaynaklarda Gök Orda şeklinde de geçmektedir. Yayık nehrinden batı Sibir bölgesine kadar ki geniş topraklarda yaşayan Ak Orda etnik bakımdan Türk olan boylardan oluşmuştur. Bu boylar arasında Kıpçaklar, Kanlılar, Üysinler, Celayirler, Alşınlar, Karluklar, Naymanlar, Kereyler, Argınlar, Kongratlar, Mangıtlar sayılabilir. Bütün bu boyların sosyal ve ekonomik yapıları biriydi. Hepsinin ekonomik temeli göçebe ve yarı göçebe hayvancılığa dayanıyordu. Ak Orda'yı Cuci Han'ın büyük oğlu Orda -Ejen kurmuştur. İlk kurulduğu zamanlarda Altın Orda'ya bağlı görünen Ak Orda, fiiliyatta bağımsız bir siyaset yürütmüştür. Kaynaklarda adı geçen Ak Orda hanları

sırasıyla şunlardır: Orda Ejen, Sartak, Bayan, Sası- Buka, Erzen, Mübarek, Şımtay, Urus Han, Koyırşak ve Barak'tır.¹

XIV. yy.'ın ortasından itibaren Altın Orda'da başlayan mücadeleler ve dış saldırılar devleti günden güne zayıflatırken Ak Orda'yı güçlendirmiş ve XV. asır ortalarında Altın Orda'nın yıkılmasıyla tamamen bağımsız olmuştur. Ancak Maverainnehir'de hakim duruma geçen Timur'un düzenlemiş olduğu seferlerle Ak Orda zayıflamış ve iç mücadeleler ise bu süreci hızlandırmıştır. Neticede 1428 yılında Barak Han'ın öldürülmesiyle hakimiyet Cuci'nin küçük oğlu Şeyban soyundan gelen Ebul Hayr'ın eline geçmiştir. Bu şekilde Ebul Hayr'ın adıyla anılan hanlığı kurulmuştur. Altın Orda ile Ak Orda arasında temel farklar mevcuttu. Altın Orda daha kozmopolit bir yapıya sahipti. Sosyal ve kültürel olarak çeşitliliği fazlaydı. Birbirinden farklı bu topluluklar silah gücüyle bir arada tutuluyorlardı. Ancak Ak Orda'nın etnik yapısı birdi. Temelini Türk ve Türkleşmiş boylar oluşturuyordu. Ak Orda, sonraki Kazak Hanlığı'nın kurulmasına temel teşkil etmiştir.²

Cuci Han'ın soyundan gelen Devletşeyh oğlanın oğlu Ebul Hayr Sultan, Urus Han'ın soyundan gelen Barak Hanı öldürmüş ve Orda –Ejen neslinin bozkırdaki hakimiyetine son vermiştir. Ebul Hayr Han, gerek aksüyeklerin ve gerekse karasüyeklerin desteğini alarak 1428 yılında kendi adını taşıyan hanlığını kurmuştur. O, han olduktan sonra bozkırın kuzey ve orta kısımlarındaki pek çok urug ve boya hakim oldu. Ebul Hayr Hanlığı'nın halkı arasında Kıyat, Mangıt, Şınbay, İtcan, Tabgut, Durman, Küşşi, Otarşı, Nayman, Tubay, Taymas, Şat (şap), Hitay, Barak, Uygun, Karluk, Keneges, Üysin, Kongırat, Kürlevit, İçti, Tuman vd. vardı.³

Dili, ekonomisi, maddi kültürü ve yaşam tarzları bakımından birbirine oldukça yakın hatta akraba olan bu kavimler XIV. asrın 60'lı yıllarından itibaren kaynaklarda o dönemin etniğini değil de siyasi durumunu ifade eden Özbek genel adıyla anılmıştır. Bu nedenle Ebul Hayr Hanlığı'nın, Özbek Devleti şeklinde de ifade edildiği görülmektedir.⁴

¹ Kazak SSR Tarihi (Köne Zamannan Büginge Deyin), Tom II, Almatı 1983, 157; Kazaktın Köne Tarihi, Almatı 1993, 209-211.

² K.K.T., 218-219.

³ A.g.k., 231; bkz.(1), Kaz. SSR, 183-184.

⁴ Karakalpakstan ASSR Tarihi, Tom I, Nökis 1975, 124.

Ebul Hayr 1468 yılındaki ölümüne kadar otlak ihtiyacına binaen duyulan talebi karşılamak için komşu topraklara seferler düzenlemiştir. Yaptığı bu seferler neticesinde bugünkü Kazakistan topraklarının hemen hepsine hakim oldu. Ebul Hayr Hanlığı bu şekilde Nogay Ordasından doğuya doğru olan yerlere, batıda Yayık'a, doğuda Balkaş'a, güneyde Aral ve Sırderya'nın aşağı ağzına, kuzeyde Tobıl ve İrtiş'e kadar uzanan geniş topraklara sahip oldu. Aldığı başarılarla ve sahip olduğu geniş topraklara rağmen hanlık içinde sorunlar bitmiyordu. Zira Cuci soyu Ebul Hayr'a bağlanmak istemiyordu. Bunlar arasında Kerey ve Canibek vardı. Ebul Hayr'ın 40 yıllık yönetimi boyunca memleketin iç siyasi durumu düşünüldüğü kadar sağlam olmamıştır. Ulus içinde yaşanan sık kavgalar hanlığı zayıflatmıştır. Ebul Hayr'ın Oyratlar (Kalmuklar) ile olan savaşlarda başarılı olamaması hanlık içinde dağılmalara sebep olmuştur. Bu hareketlenmeler neticesinde hanlığın bünyesindeki boyların büyük bir kısmı Kerey ve Canibek önderliğinde Moğolistan'a göç etmişler ve Çu ile Kozıbas nehirlerinin düzlüklerine yerleşmişlerdir. Ebul Hayr ise 1468'de Moğolistan sefer yolunda ölmüştür.⁵

Altın Orda'nın parçalanması ve Ak Orda'nın zayıflaması sürecinde Orta Asya bozkırlarında oluşan hanlıklardan bir diğeri de Nogay Hanlığı idi. Nogay Ordasında hakim boy Mangıtlar oldu. Bu nedenle Nogaylılar kendilerini Mangıt, kendi uluslarını ise Mangıt yurdu şeklinde adlandırmışlardır. Mangıtlar XIII. asrın ikinci yarısında Altın Orda hanlarından Nogay'ın hakimiyetine girince Nogay Ordası kavramı kullanılmaya başlandı. Volga ve Yayık arasındaki düzlükte göçüp konarak yaşamışlardır. Gerçek manada Nogay Ordası'nın temelini atan Edige (1396-1411) olarak sayılır. Bu hanlıkta Mangıtlar'ın dışında Konırat, Nayman, Argın, Kanlı, Alşın, Kıpçak, Keneges, Karluk, Alaş, Tama gibi boylar vardır. Nogay Ordasını mekan bilen bu boylar Kazak Hanlığı'nın da temelini oluşturmuşlardır.⁶

XV. yy'da göçebe ve yarı göçebe hayvancılıkla uğraşılan uçsuz bucaksız bozkırda ortaya çıkan bir başka birlik Kazak Hanlığı idi. Diğer hanlıklarda olduğu gibi

⁵ Bkz. (1), Kaz. SSR., 184-188; BARTHOLD, "Ebülhayr", *İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, İstanbul 1964, 84.

⁶ Bkz.(1), Kaz. SSR, s. 188-189; *Kazaktar-Kazahi*, Tom I, Almatı 1998, 72.

Kazak Hanlığı'nda da boy yapılanması vardı. Bu sisteme göre aileler urugları, uruglar boyları, boylar ise ulusları oluşturuyordu. Ulusların birleşmesiyle de cüzler meydana gelmiştir. Cüzleri küçük hanlar, ulusları sultanlar, boyları beyler (bî) , urugları (oymak) ise aksakallar yönetmiştir. Bu aşamalı düzen eskiden beri devam edegelen geleneğin bir devamıydı. Uluslar ile boyların yerleşim yerlerinin sınırları belli değildi. Herhangi bir sultanın hakimiyetinde olan yerlerin yüzölçümü, ona bağlı olan boy ve urugların yaylak, kışlak ve göç yollarının genel tahminiyle belirlenebiliyordu. Orta Cüz ile Küçük Cüz Kazakları yılda 700 bin km² , Ulu Cüz Kazakları ise yılda 200-300 km² lik bir alana göçüyor ve yerleşiyorlardı. Böyle bir durumda ulusların değişmez sınırlarını belirlemek ve belli bir yönetim sistemini yerleştirmek mümkün olamıyordu. Ancak yerleşik, zirai alanlarda idari sistem daha kolay uygulanabiliyordu.⁷

Ebul Hayr Han'ın Kalmuk ve Oyratlar karşısında yenilgiye uğraması neticesinde devlete bağlı bazı boylar Kerey (1456-1473) ve Canibek (1473-1480) önderliğinde doğuya doğru çekilmişlerdi.⁸ Bu şekilde ortaya çıkan Kazak hanlığı içinde Karluklar, Üysinler, Kereyler, Argınlar, Mangıtlar, Kongratlar, Kıpçaklar, Naymanlar ile bunlara göre daha küçük olan uruk ve boylar (Bürkütler, Kiyatlar, Otarşılar, Jatlar, Şımbaylar, Kenegesler, Durmanlar, Kürlevitler, Taymaslar, Şadbaklılar, Madjarlar, Oyratlar, vd.) vardı.⁹

Eski Türk töresine göre hükümdarın baş vazifesi halkını düşmana karşı korumaktı. Vazifesini yapamayan hükümdara başkaldırma veya ona vazifelerini hatırlatma her Türk'ün hakkı ve görevi idi. Bu hak ve sorumluluk çerçevesinde bazı Türk boylarının Ebul Hayr Han örneğinde olduğu gibi hükümdarlarını kabul etmeyip başka yerlere gittikleri bilinmektedir. Törelere ve istiklallerine bağlı olarak hareket eden bu Türklere Kazak adı verilmiştir. Kazak Hanlığı İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırlara hakim olmuştur. Daha sonraları ise bu bölgeye Kazakistan denmiştir. Üç merkezli idare sistemini uygulayan Kazaklar, karşılaştıkları sorunlardan

⁷ Sanjar Aspendiyarov, *Kazakistan Tarihinin Oçerkleri*, Almatı 1994, 37; bkz.(1) K.K.T, 314-315.

⁸ Bkz.(6), *Kazaktar-Kazahi*, 74; *İslam Ansiklopedisi*, "Kazakistan", cilt VI, İstanbul 1967, 499.

⁹ Bkz. (1), *Kaz. SSR*, 254-255; *Kazakistan Tarihi*, Almatı, 1994, 154.

dolayı idareyi bir merkez altında toplamaya çalışmışlar ancak bu hususta uzun süreli başarı sağlayamamışlardır.¹⁰

Görüldüğü gibi XV. yy.ın siyasi tarihini oluşturan Ak Orda, Nogay, Ebul Hayr ve Kazak hanlıkları aynı kültürün birer parçaları idiler. Bu hanlıkların sosyal, siyasi ve kültürel yapısıyla ilgili bilgiler Kazakistan tarihlerinde bulunmaktadır. Çünkü hakim oldukları eski adıyla Deşt-i Kıpçak coğrafyasında bugün Kazaklar yaşamaktadır. Bu nedenle Orta Asya'nın XV. yy'daki göçebe topluluklarına dair malumatlar Kazakistan tarihini temel alan çalışmalarda bulunmaktadır. Mesela Ebul Hayr Hanlığı Şeybanileri temsil etmesine rağmen Kazak coğrafyasında yaşadıkları için Özbekistan tarihi ile ilgili kitaplarda bilgi yok denecek kadar azdır veya yoktur. Bu hususta coğrafya esas alınarak sahiplenmeler yapılmıştır. Ele aldığımız coğrafyada bugün Kazaklar yaşamaktadır. Kazak Hanlığı Ak Orda ve Altın Orda'nın devamı gibi görülmüştür. XV. yy. bozkır kültürüne günümüzde Kazaklar sahip çıkmaktadır. Tarihlerine dair yazılan eserlerde de böyle geçmektedir.

Çalışmamız sırasında bilgi hususunda ciddi sıkıntılar çekilmiştir. Ele alınan dönemde siyasi yapının sık sık değişmesi hasebiyle bu yüzyıla dair bilgiler kısıtlı ve kopuk kopuktur. Ancak öncesi ve sonrasındaki asırlara bakılarak bozkır kültürü araştırılmaya çalışılmıştır. Bu yy.da ortaya çıkan hanlıklarda tam olarak bir devlet yapılanmasından bahsetmek güçtür. Diğer taraftan kendilerine özgü hususiyetler taşımaktadırlar. Hem kaynakların yetersiz olmasından hem de siyasi yapının oturmamasından dolayı özellikle bazı bölümlerin yazımında ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştır.

Çalışma konumuzun XV. yy. olmasının sebebine gelince, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile Türk soylu cumhuriyetler arasında ilişkiler sıklaşmış ve her iki taraf birbirinin mevcut durumunu öğrenmek için daha fazla gayret sarfetmeye başlamıştır. Doğu Türkleri ile Batı Türkleri farklı rejimlerden dolayı birbirinden ayrı gibi görünse de esasında her yönüyle birdir. XV. yy. küçük siyasi yapılanmaların olduğu bir asırdır. Ülkemizde bu konuda gerek siyasi ve gerekse kültür

¹⁰ Mehmet Saray, Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı", İstanbul 1993, s. 17-18.

açısından ciddi bilgi eksikliği mevcuttur. Öncesindeki Altın Orda, Çağatay, Timur gibi devletlerle ve XV. yy. sonrasındaki hanlıklarla ilgili geniş bilgiler mevcutken bu asıra dayalı bilgiler yok denecek kadar azdır. Orta Asya, milli kültürümüzün ve benliğimizin olgunlaştığı yerdir. Kazakistan'da bulunma şansını elde etmiş birisi olarak Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü'nün yeniden kaynaşma döneminde en büyük rolün kültürün oynayacağı düşüncesiyle kendi üzerime düşeni yapmak istedim. Ayrıca danışman hocamın ülkemizde Türk Kültür Tarihi araştırmaları açısından sıkıntılar yaşandığını ve bu alanda çalışmaların yapılması gerektiği yönündeki telkinleri bu alanı ve bu yüzyılı seçmemizde etkili olmuştur.

Hazırladığımız bu çalışmamızın Kazak coğrafyasıyla sınırlandırılmasının sebebi Orta Asya'daki göçebe hayatın ele alınmış olmasıdır. Bölgenin güney kısmındaki yerleşik yaşam bu bağlamda incelenmemiştir. Çünkü göçebelere yaşam tarzı bakımından büyük ölçüde farklılıklar arzeden yerleşik kültürün ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir. Tezin muhteviyatını sınırlamak ve karmaşık bir hal almasını önlemek amacıyla şehir yaşamı alınmamıştır.

Konumuz itibarıyla ele aldığımız XV. yy. bu bağlamda, öncesi ve sonrasındaki asırlardan büyük farklılıklar arzetmemektedir. Biz tezimizi hazırlarken daha ziyade geniş bir sahayı kaplayan Orta Asya topraklarındaki, göçebe halkın yaşam biçimini temel aldık. Bu nedenle kullandığımız kaynakların göçebelikle ilgili kısımlarını baz alarak çalışmamızı sürdürdük. İncelediğimiz konu nedeniyle yararlandığımız kaynakların çoğu Kazakistan Tarihine dayalı olduğu için biz de bu kitapları öncelikli olarak kullandık. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi XV. yy. topluluklarının hüküm sürdüğü alan hemen hemen Kazakistan topraklarını içine almıştır. Bu konuyla ilgili çalışmalar daha ziyade siyasi tarihle ilgilidir ve genelde Kazakistan ve Rusya'da yapılmıştır. Ancak tamamıyla Sovyet ideolojisiyle doludur. Buna karşın yapılan diğer çalışmalara nazaran daha çok bilgi sunduğu için bazı çalışma tekniklerini kullanarak bu kitaplardan istifade ettik. Bu hususta faydalandığımız eserlerdeki bazı kelimeleri değiştirerek alırken feodal, sömürü, vassallık gibi ifadelerle ise hiç yer vermedik. Kaynaklarda geçen Kazak ifadelerini "göçebe", Kazakistan'ı ise "Orta Asya" şeklinde

değiştirerek kullanmayı uygun bulduk. İfade edildiği gibi bu kitaplarda XV. yy Orta Asyasında feodalizmden ve feodallerden bahsedilmiştir. Halbuki Orta Asya'da böyle bir durum söz konusu değildir. Boyların hiç bir surette feodalizmle ve boy beylerinin ise feodallikle ilgileri yoktur. İşte bu gibi sebeplerden dolayı alınan bilgiler arasından feodalizmle ilgili ifadeler ayıklanmıştır. Bu çalışmamızda istifade ettiğimiz eserlerin bir kaçı dışında hemen hepsi kril alfabesi ile yazılmıştır. Bu alfabe bazı harflerin yazılışları ile okunuşları farklıdır. Bu nedenle kullandığımız eserleri okuduğumuz şekilde dipnotlarda gösterdik.

Ülkemizde Orta Asya tarihi temel alınarak hazırlanan çalışmalar oldukça azdır. Mevcut çalışmalar da daha ziyade siyasi tarihe yönelik olup, kültürel yaşama dair bahisler son derece kısıtlıdır veya yok denecek kadar azdır. Ancak kültürel ve iktisadi hayata dayalı İbrahim Kafesoğlu'nun **Türk Milli Kültürü** adlı eseri bu açıdan büyük yer tutmaktadır. Bunun dışında Bahaeddin Ögel'in eseri de bu alanla ilgili yazılmış önemli çalışmalardan bir diğeridir. Ancak bu eserler de daha önceki asırları baz almış olup, XV. yy.'a ait bilgiler içermemektedir.

Uzun yıllar Orta Asya'ya hakim olan Rusya'nın göstermiş olduğu asimile çalışmalarına ve çabalarına rağmen halkın kültürel ve sosyal yapılanması değişikliğe uğramamıştır. Gündelik yaşamın bir parçası olan çeşitli adet, gelenek ve görenekler büyük ölçüde devam edegelmiştir.

2. SOSYAL VE İDARİ YAPILANMA

XV. yy. Orta Asya Türk topluluklarındaki sosyal yapı, aksüyek ve karasüyek olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Aksüyek şekliyle adlandırılan grupta Cengiz soyundan gelen han ve törelerle, kendilerini Hz. Muhammed'in takipçilerinin neslinden geldiklerini iddia eden kojalar bulunurdu. Karasüyek ibaresi ise sıradan halkı ve bunların bey, batır, aksakal gibi idarecilerini kapsardı. Aksüyekler bozkırın siyasi ve sosyal yaşamında etkili rol oynamışlardır. Han olacak kişi sadece bu aksüyek sınıfı içindeki sultanlar arasından seçilirdi. XVIII. asra kadar bu gelenek, sosyal ve siyasi yaşamda Cengiz neslinin hakimiyetiyle devam etmiştir. Bu asırdan sonra aksüyeğin vekilleri halk ile karışmaya başlamış ve 1822 yılında Küçük Cüz'ün siyasi açıdan değişikliğe uğraması neticesinde ise tamamiyle ayrıcalıklarını yitirmiştir.¹¹

Töreler hanzade manasında kullanılmıştır. Aksüyekten gelen töreler kızlarını yine aksüyekten gelen kişilere verirlerdi. Ancak bu gelenek bozkırın her yerinde aynı ölçüde muhafaza edilemedi. XIX. asrın birinci yarısında töreler karasüyekten kişilerle evlenmeye başladı. Bu gibi töreler "karaman" diye adlandırılmıştır.¹²

Orta Asya topraklarında toplumun en küçük temel birimini aile¹³ oluşturmaktaydı. Bu aileye mensup olanlar akraba oldukları için birbirleriyle evlenmezlerdi. Onlar, bir cedden (edügen) türediklerine inanırlardı. Birkaç ailenin (yasunun)* birleşmesiyle aymag veya oboglar (oymak) meydana gelirdi. Oboga mensup olanlar da birbirleriyle evlenmezler ve menşeylerini ortak bir ataya bağlarırlardı. Oboglar için kullanılan diğer bir ifade de "urug" idi. Uruglar ailelerin bir araya gelmesiyle oluşurdu. Aralarında kan bağı olan urug fertleri yakın akraba sayılırlar ve bu nedenle de birbirlerinden kız alıp vermezlerdi. Her urug bir boya bağlı idi. Boy beyine itaat etmek zorunda idiler. Boydan ayrılıp kendi başlarına yaşamaları söz konusu değildi.

¹¹ E. Bekmahanov, *Kazakistan XIX. Çağının 20-40 Jıllarında*, 77-79.

¹² A.g.k., s. 80.

¹³ Bozkır ailesi, aile fertleri, bunlar arasındaki ilişkiler için tfs. bkz. bu çalışmanın "aile ve ailevi ilişkiler" bölümüne.

* "Yasun" Moğolca aile demektir.

Kendilerine ait toprakları olmayıp boyun ortak mülkünden faydalanırlardı. Yasun ve oboglar kabiliyet, cesaret ve beceriklilikleriyle ön plana çıkmış şahıslar tarafından idare edilirdi ki, bunlara bey (reis, komutan) denirdi. XV. asır memleketlerinde Türkçe olan “bey” terimi sıkça geçmektedir. Bu ifade daha ziyade Türk soylu asiller tarafından kullanılmıştır. Mesela, Moğolistan’da Muhammed Bey, Kebek Bey, Kacı Bey; Ak Orda’da Urus Han’ın emiri Ali Bey, Edige’nin akrabası İsa Bey; Ebul Hayr Hanlığı’nda Kongratlardan Muhammed Bey, Sofi Bey gibi örnekler çoğaltılabilir. Bey ifadesi gibi “bî” terimi de urug ve boy asillerinin üst sınıf vekilleri için kullanıldı. Karasüyekler içerisinde en büyük statüye boyların ve urugların temsilcileri olarak ifade ettiğimiz bîler sahipti. Hanlardan başka idari, askeri ve yargı gücü sadece bîlerde bulunurdu. Toplum içinde önemli siyasi güce sahiplerdi. Bu sayede onlar devlet işlerini görüşmek üzere yıllık toplanan halk toplantılarına katılma hakkını elde etmişlerdir. Hanın emrinde önemli boy beylerinden oluşan bî meclisi vardı. Bîler kumandan, hakim, bürokrat ve bozkır aristokrasisi gibi dört önemli yetkiyi ellerinde bulunduruyorlardı.¹⁴ Bî ifadesinin Nogay Ordası’nda ve Ebul Hayr Hanlığı’nda yaygın bir şekilde kullanıldığını anlamaktayız. Misal, Mangıtlar’ın lideri Vakkas Bî, Ebul Hayr Han’ın arkadaşlarından olan Buzıncar Bî ve Süyinşi Bî gibi. Ayrıca askeri sıfatını gösteren ulus beyi, tümen beyi, bin beyi, tuğ beyi, orda beyi gibi ünvanlar da kullanılmıştır.¹⁵ Beylerin iş başına gelişinde menşe ve nesil rol oynamazdı. Bu beylerin vasıflarını belirtmek üzere bagatur-batır (bahadır), seçen (bilge), mergen (nişancı), bökö-büke (pehlivan) gibi tabirler de eklenirdi. Beyden başka Türkçe bir ifade olan tigin (prens), buyrug (komutan) vb. ifadeler de kullanılırdı.¹⁶ Urugların bir araya gelmesiyle de boy oluşuyordu.¹⁷

Boy mensupları aynı etnik temele sahip olup aralarında kan birliği mevcuttu. Bu nedenle boy halkı birbiriyle uzaktan akraba idi. Her boyun kendine ait sınırları belirlenmiş toprakları vardı. Yaylakları, kışlakları, küzev ve köktevleri bu sınırlar içerisinde yer alırdı. Bir başka boyun bu sınırları ihlal etmesi savaş sebebi sayılırdı ki bu

¹⁴ S.G.Klyaştomiy-T.İ.Sultanov, *Kazahstan Letopis Triyoh Tısyacıletiy*, 351; bkz.(11), BEKMAHANOV, 81.

¹⁵ Bkz.(1), *Kaz. SSR*, 225-226.

¹⁶ *Türk Dünyası El Kitabı*, 394-395.

¹⁷ Bkz.(9), *K.T.*, 171.

tür hadiseler çok sık vuku bulurdu. Boylar bir devlette bulunması gereken hususiyetlerin büyük bir çoğunluğunu bünyesinde barındırırdı. Boylar, beyler tarafından idare edilirdi ve boy mensupları beylerine itaat etmek durumunda idiler. Boylar, beyleri vasıtasıyla bir başka idareye bağlanırlardı. Cengiz'den sonra boyların başına boy beyinden başka hanedan üyelerinden birilerinin atanması gelenek haline gelmiştir. XV. yy.'da bu adet devam etmiş ve Orta Asya bozkırlarında yaşayan boylara Cuci soyundan sultanlar tayin edilmiştir. Bu sultanlar han değişimine bağlı olarak değiştirilirdi. XV. yy.'da Orta Asya bozkırlarında hakim durumda olan belli başlı boylar hakkında kısaca bilgi vermek doğru olacaktır.

XIV.-XV. asırlarda Orta Asya'daki Türk-Moğol boyları Sibir'den Sırderya boyuna, İrtiş'ten Yayık yakalarına kadar uzanan uçsuz bucaksız topraklara yayılıp yerleşmişlerdi. Bu devri anlatan orta asırlık tarihçilerinin eserlerinde Orta Asya bozkırlarının temel sakinleri olarak Kıpçak, Kanlı, Üysin, Karluk, Nayman, Kerey, Kongırat, Mangıt ve daha başka boyların adı geçmektedir. Bu boylar Orta Asya bozkırlarının önceki, eski sakinleri olmakla birlikte aynı bölge içinde kurulan Kazak, Ebul Hayr, Ak Orda, Moğolistan ve daha başka hanlıkların da etnik temelini oluşturmuşlardır.¹⁸

Bu boylar içinde Kıpçaklar'ın yeri farklı olmuştur. XIII. asır kaynaklarında Altın Orda hanları "Kıpçak padişahları" diye anılıyordu. Kıpçaklar XIV. asırda Orda Ejen ile Şeybani uluslarını birleştiren Ak Orda halkının ve sonraları ise Ebul Hayr halkının epeyce bir bölümünü oluşturmuştur.¹⁹

Batı Sibir boylarıyla komşu olup, onlara önemli ölçüde etki eden kavimlerin temel unsuru Kıpçaklar idi. İrtiş bölgesinin Torgay, Esil bozkırlarının Kıpçakları, Kulan Kıpçak, Kıtay Kıpçak, Sağal Kıpçak, Toraygır Kıpçak ve Madjar (Madyar) Kıpçak birliklerine bölündü. Tobıl'ın aşağı boyundan Uludağ ile Sırderya'ya kadar ki topraklarda başka boylar da yerleşmişti. Bu boyların içinde Naymanlar, Kereyitler, Merkitler ve Ongutlar vardı.²⁰

¹⁸ Bkz.(1), K.K.T., 230.

¹⁹ Kökiş RISBAYULI, Kazakistan Respublikasının Tarihi, 48; Bkz.(1), K.K.T., gösterilen yer.

²⁰ Bkz.(1), Kaz.SSR, 192.

Hanlıkların kurulması öncesinde her bir boyun, oldukça geniş toprakları içine alan yerleşim mekanları oldu. Bu boyların yerleşim alanlarını şu şekilde ifade etmek mümkün olacaktır. Naymanlar, XIV.-XV. asırlarda Uludağ'dan Esil'e kadar ki bölgelerin çoğunda; Konıratlar, yine aynı yüzyıllarda Türkistan ile Karadağ bölgesini; Argınlar, Ertis'ten batıya doğru merkezi Kazakistan'ı, Sırderya'yı ve Batı Yedisu'yu; Kereyler, Yedisu'yu ve Tarbagatay'ı, daha sonra İrtiş boyunu, Zaysan gölünden Om ve Tobıl nehirlerine kadarki bölgeyi mekan bilmişlerdir. Dulatlar ise aynı yüzyıllarda İle, Çu, Talas nehirlerinin düzlüklerinde, Istık Göl'den güneye doğru Güney Kazakistan'da yaşadı. Kanlılar, Karadağ bayırlarında, Orta Sırderya ve Batı Yedisu'da; Üysinler, kendilerinin eski zamandan beri mekanı olan Yedisu bölgesinde yaşamışlardır. Celayirler (Calayırlar), Karadağ eteklerinde, Orta Sırderya ovaları ile Yedisu'da yerleştiler. Kazak SSR Tarihi'ne göre Kereyler ya da diğer adıyla Keraitler XIV.-XV. asırlarda İle'nin sol yakasında ve Yangi (Taraz) civarında yaşamaktaydılar. Yine aynı esere göre Argınlar ise Şu nehrinin sağ yakasında bulunuyorlardı.²¹ Her boyun ayrı damgası vardır. Bu durum Tavke Han'ın "jeti jargı" adındaki kanunlarında da yer almıştır.²²

Bütün urug ve boyların birleşmesi ile ulus meydana gelmiştir. Ulusun yani devletin başında bulunan kimse önceleri "kagan, han, kan, kaan" gibi ünvanlarla anılırken XV. asırda umumiyetle "han" ifadesi kullanılmıştır. Ulus tabiri "devlet-memleket" manasında eski Türkçe'de de kullanılıyordu.²³ Etnik, bölgesel sınıflar ile birlikleri belirlemek için kaynaklarda çeşitli terimler kullanıldı. İfade edilen kavramların yani el,ulus,uruk ve diğerlerinin dışında kabile, şoba, tabaka, tayfa gibi küçük birlikleri anlatan terimler sık geçmektedir.²⁴ Bu terimlerden pek çoğu günümüzde hala kullanılmaktadır.

XIV.-XV. asırlarda Orta Asya'da kurulmuş olan Ak Orda, Moğolistan, Ebul Hayr Hanlığı, Kazak Hanlığı ve Nogay Ordası gibi memleketler Cengiz Han'dan beri

²¹ A.g.k., 255-257; bkz.(1), K.K.T., 231-232.

²² Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 321.

²³ Bkz.(19), RISBAYULI, 59; Bkz.(16), T.D.E.K., 395-396.

²⁴ Bkz(1), Kaz. SSR, 196.

devam edegelen geleneğe bağlı olarak “ulus” diye adlandırılmışlardır. Uluslar imparatorluk çemberinde hakim soyun üyelerinin payı yani hissesi olarak kabul ediliyordu. Uluslar idareyi elinde bulunduran hanedan mensuplarına verilen boylar, uruglar idi. Ancak unutmamak gerekir ki “ulus” kavramı memleket anlamını da taşımaktaydı. Mesela bu adı muhafaza eden Cuci, Çağatay hakimlikleri bağımsız devletler olmuş ve her biri ulus ifadesiyle birlikte Cuci Ulusu, Çağatay Ulusu şeklinde kullanılır olmuştur. Bu tarz örnekleri genişletmek mümkündür. XIII.- XIV. asırdaki Deşt-i Kıpçak’taki Cuci neslinin hakimlikleri de Batu Ulusu, Berke Ulusu, Özbek Ulusu tarzında adlandırıldı. Cuci Ulusu ifadesiyle Cengiz Han’ın oğlu Cuci’ye verdiği topraklardaki, Deşt-i Kıpçak’daki halklar ifade edilmiştir. Görülüyor ki ulus ifadesi hakim şahsın diğer bir deyişle hanın adıyla birlikte kullanılıyordu. XIV. asrın ikinci yarısında Ak Orda Devleti de “Urus Han Ulusu” diye anılmaktaydı. Ulus kavramının tarihte Moğol Ulusu, Türk Ulusu şeklinde çok seyrek olsa da millet manasında kullanıldığı da görülmektedir.²⁵ Bu gelenek Cengiz Han devletinin yıkılmasından sonra da sürmüştür. Ak Orda, Moğolistan, Ebul Hayr Hanlığı ve Nogaylar aynı düzeni devam ettirmişlerdir.

“Ulus” kavramından başka eski Türk ifadesi “il”, “el” de geniş bir kullanım alanına sahip oldu. Bu terimler sadece bağımsız olarak değil, ulus sözüyle birlikte de kullanıldı. İl-i Özbek, İl-i Moğol, İl ve Ulus-ı Moğol gibi kullanımlar verdiğimiz bilgiye örnek teşkil etmektedir. “İl-el” sözcükleri de ulus kavramı gibi devleti, memleketi, genel devlet halkını bildiriyordu.

Ulusun kendine ait topraklarının olması gerekirdi. Ulusun sahip olduğu bu topraklar “yurt” terimiyle ifade edilmiştir. İbn Ruzbehan’a göre XVI. asrın başında mevcut büyük ulusların sayısı onlarcadır. Her bir ulus yaklaşık onbin aileden oluşmaktaydı.²⁶

El, il veya ulus aynı soydan veya farklı soylardan boyların biraraya gelmesi veya da birkaç boyun birleşmesi neticesinde oluşurdu. Bu şekilde bildiğimiz manada devlet

²⁵ A.g.k., s. 194; M.Fuat KÖPRÜLÜ “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, 426.

²⁶ Bkz.(9) KT., 171.

meydana gelirdi ki XV. yy.da bunlara “hanlık” denilmiştir. XV. yy.daki hanlık idaresi Moğolistan ve Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarında Türk ve Moğol unsurların kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olan mevcut idarelerin hepsinde aynı olan bir yapı arz etmektedir. Sistem Cengiz Moğollarının bölgeye gelmesiyle mevcut şeklini almıştır. Aksüyek ve Karasüyek olmak üzere idari, siyasi, hukuki ve kültürel olarak birbirinden ayrılan iki unsura dayanır. Cengiz’den itibaren o neslin hakim olduğu coğrafyada hanlık, Cengiz soyundan gelen erkeklerin elinde bulunmuştur. Hanlıkların en büyük idari merkezi “kurultay” adını taşımaktadır.

Türk-Moğol devletlerinin siyasi hayatında genel devlet toplantısı olan kurultay (hurultay, hurulta) önemli rol oynamıştır. Kurultay resmi olarak üst hakimiyetin en yüksek yeri idi. Kurultay’da büyük askeri hareketlere bağlı meseleler, iç siyaset, toprak bölüşümlerine dair oluşan sorunlar görüşülür ve çözüm aranır. Bunların dışında kurultayda han ilan edilip ona geleneksel şekilde tahta oturma merasimi yapılırdı. Kurultayı imparatorluğun lideri veya hakimiyet yürüten neslin en yaşlısı toplardı. Kurultayın toplanma zamanı önceden belirlenip, uluslara akıncılar vasıtasıyla haber salınırdı. Genelde ilkbahara denk düşürülmeye çalışılan seçim zamanında ve belli bir yerde (bu yer genelde nehir kenarında olurdu) yapılırdı. Yapılan bu çağrıya imparatorluğun dört bir yanından hanzadeler, damatlar, tümen ve binbaşılar, noyanlar uyar ve katılırlardı. Kurultaya hakimiyet altındaki beyler ve sultanlar bol bol hediye getirirlerdi.²⁷ İbn Batuta’nın ifadesine göre bunun gibi toplantılar Çağatay ulusunda “toy” şeklindeki Türkçe ifadeye sahip olup her sene toplanmıştır. Onun ifadesine göre toya Cengiz han nesilleri, askeri liderler, ülkenin yöneticileri ve meşhur hanımlar katılırlardı.²⁸

Milli kurultayların maksatlarından biri de iç mücadelelere izin vermemek idi. Ancak Cengiz soyu arasındaki çekişmeler durmadı. Herbir hanzadenin hareketi esasında kurultayın çözümüyle değil, silah gücüyle neticelendi.²⁹

²⁷ Bkz.(1) Kaz.SSR, 136-137.

²⁸ A.g.k., 137.

²⁹ A.g.k., aynı yer.

Zaman zaman hükümdarlar tarafından davet edilen kurultaylarda devletin bütün meseleleri görüşülmüştür. Yalnız hükümdar seçimlerinde kurultay kendiliğinden toplanırdı.

Hanlık “han” adı verilen kişiler tarafından idare edilmiştir. Hanlar miras yolu ile oluyordu. Han öldükten sonra yerine büyük oğlu geçerdi. Eğer yetişmiş oğlu yoksa abileri veya kardeşleri yada onların oğulları han olarak seçiliyordu. Eşit annelerden olan oğulların hepsi de aynı haklara malik durumdaydı.³⁰ Han olacak kişinin hana en yakın aileden ve yaşça büyük olmasına özen gösterilirdi. Han seçimi büyük halk toplantılarında yapılırdı ve bu toplantıya aksüyek ve karasüyeğin temsilcilerinin katıldığı gibi halk da iştirak ederdi. Bozkırda yerleşmiş gelenek böyleydi. Ancak daha az kesimden insanların katıldığı toplantılarda da han seçiminin yapıldığı olmuştur.³¹ Han mirasçısının tahta oturması, sultanlar ile boy-kavim ileri gelenlerinin toplantısında (kurultayda) “han yükseltme” (han köterü) şeklinde adlandırılan tören sonucunda oluyordu. Boyun ileri gelenleri yeni hanı, han olmaya layık diye ilan ederek, gelenek üzere beyaz renkli bir keçeye oturturlardı. Bu keçenin üzerinde oturan seçilmiş hanı üç defa yükseltirlerdi. Bu esnada hanın bağlı olduğu boyun otoriter adamları ak keçenin köşelerinden tutarak “Han! Han! Han!” diye üç defa haykırırlardı.³² İyi dilekleri aldıktan sonra resmi kurallara göre han olup tahta geçerdi. Bu han seçimi, miras olarak yerleşmiş düzen ile “han yükseltme” adıyla anılan seçim birbirinden ayrılmayarak devam etti. Bu “han yükseltme” geleneği sultan, bi (bey), batır ve boy-kavim liderlerinin yeni gelen hanın yönetimini kabul ettiklerine dair bir işaretti. Levşin’in ifadesine göre bu adet Avrasya coğrafyasında yaşayan Türk ve Moğol unsurlarında mevcut olup Cengiz’in tarih sahnesine çıkmasından önce de vardı.³³ Han seçiminde, kararın verilmesinde, han adayının han neslinden gelen asilliği ki, hanların Cengiz neslinden olması gerekiyordu, zenginliği, etkisi, bey ve sultanlar arasında taraftarının çok olması ve namzedlerin seçim

³⁰ K. AMANJOLOV, *Türk Hanlıklarının Tarihi*, 41; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, 279.

³¹ Osman YORULMAZ, *Küçük Cüz Kazakları ile Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi İlişkiler 1730-1790*, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi, İstanbul 2002, 187.

³² Bkz.(30), Amanjolov, 42.

³³ Tfs. bkz. A.İ.LEVŞİN, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, 2.baskı, 347-349.

mahaline gelişindeki sürat, kararda önemli rol oynardı. Han'ın tahtına oturmasından sonra onu kutlamak adına toy-bayram yapılırdı. Bu adetler Orta Asya'daki Türk halklarının hepsinde olan eski bir gelenektir.³⁴ İfade edildiği gibi hanlar ancak sultanlar arasından seçilirdi. Cuci soyundan idarede bulunan hanedandan çıkan sultanlardan herbirinin han olmaya hakkı vardı. Kadınların böyle bir hakkı yoktu.³⁵ Ancak bu hak öncelikli olarak hanın büyük oğluna aitti. Kaynaklarda XV. yy. hanlarının daimi olarak ikamet ettiklerine dair bahisler yoktur. Şiltberger'in verdiği bilgilere göre XV. yy. Deşt-i Kıpçak bozkırlarındaki hanlar (kral) veya idareciler, yazları ve kışları, hanımları, çocukları, sürüleri ve diğer eşyalarıyla birlikte bir yerden başka bir yere (yaylak, kışlak, köktev, güzlek) hareket etmişlerdir.³⁶

Memleketin başında bulunan han, devlet hizmetini, idari ve askeri kumandan olma vazifelerini bir başına üstlenmişti. Uluslar ile boylarda bu görevleri sultanlar yada beyler (bî) yaparlardı. Toplumda bir asil sınıfı mevcuttu. Bu sınıfı yerli hakim yöneticiler, vezirler, vekiller, valiler ve diğer görevliler oluşturuyordu. Daha aşağı derecede olan görevliler de vardı. Bu tarz hizmetlilerin vazifeleri vergileri toplamak, sulama sistemlerini kontrol altında tutmak, asayiş işleriyle uğraşmak gibi yükümlülüklerden ibaretti.³⁷

Handa toplanmış belli başlı hak ve hukuklar şunlardı:

- 1- Han, hakim uruğun lideri ve bütün boyların üst hakimi olarak, devletin bütün topraklarında hakimiyet yürütürdü. Devleti dış düşmanlardan korumak, onun temel hizmeti ve baş göreviydi,
- 2- Hanın üst kumandanlık hizmeti neticesinde, ona savaş açma ve barış yapma hakkı verilirdi,
- 3- Memleketin dış siyasi işlerini yerine getirme hizmetinin neticesi olarak hanın yabancı, sınır memleketlerle anlaşma yapmaya hakkı vardı,

³⁴ Bkz.(1), K.K.T., 315; bkz.(30), SPULER, 282.

³⁵ İstoriya Kazahstana Narodı i Kulturu, 121.

³⁶ İ.ŞİLTBERGER, Puteşestviya İvana Şiltbergera Po Yevrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 god, 55.

³⁷ Bkz.(6), KT., 171.

- 4- Hanın üst mahkeme hizmetinin getirisi olarak kendisine bağlı olanlara ölüm cezası verebildiği gibi hayatta bırakma kararı da alabilirdi,
- 5- Toplumun düzenini sağlamak amacıyla toplumun bütün kurumlarına dair buyruklar ve kanunlar çıkartabilirdi.³⁸

Han yukarıda zikredilen ikinci ve üçüncü maddelerdeki yetkilerini aksüyek ve karasüyeğin ileri gelenlerinden oluşan kurultaydan alırdı. Han tek başına sultanlardan, beylerden, aksakallardan, batırlardan habersiz özellikle dış ilişkilerde tek başına karar alamazdı. Küçük Cüz hanı Ebul Hayr'ın tek başına 1730 yılında Rusya'ya uyrukluk için müracaat etmesinin öğrenilmesi üzerine bir toplantı tertip edilmiş ve Ebul Hayr'dan bu girişimi nedeniyle hesap sorulmuştur. Gelenekler hatırlatılmış, çok eski zamanlardan beri devam edegelen adetleri çiğnediği için ölümle tehdit edilmiştir.³⁹ Siyasi tarihin fevkalade karışık olmasından dolayı XV. yy'a ait kaynaklarda bu konuyla ilgili bilgiler açık değildir. Aynı yapının devamı olan Kazak Hanlığı'ndaki uygulamalara bakıldığında devletin dış ilişkilerinde hanın tek başına karar alamadığı, sultanlar, beyler, batırlar ve aksakallarla istişare etmesi gerektiği görülmektedir.

Ak Orda'nın, Moğolistan'ın, Ebul Hayr Hanlığı'nın ve diğer hanlıkların idari, siyasi yapısı çoğunlukla aynıydı. Memleket liderleri han olup, hanların hakimiyeti doğrudan miras yolu ile geçiyordu. Ancak geleneğe göre hanın seçimi hakim sınıfın, beylerin, emirlerin insiyatifiyle oluyordu. Bu eskiye dayanan gelenek muhafaza edilmiş ve "han yükseltme" adıyla geçen han seçimi mevcut yüksek tabakanın gücüne bağlı olarak kalmıştır. Han'ın yönetimi ve gücü de bu hakim sınıfın erkine dayalıydı. Kaynaklarda hanların, devlete bağlı asiller ve yakın adamlarıyla birlikte çeşitli idari işler hakkında yaptıkları toplantılar hakkında bilgiler vardır. Mesela Mesud İbn. Osman Kuhistani'de bu gibi toplantı ve meclislerle ilgili malumatlar mevcuttur. Verdiği bilgilere göre Ebul Hayr Han, Harezm seferi öncesinde boy beyleriyle birlikte bu şekilde bir toplantı düzenlemiştir.⁴⁰

³⁸ Bkz.(30), AMANJOLOV, 42.

³⁹ Bkz.(31), YORULMAZ, 115.

⁴⁰ Bkz.(1), Kaz. SSR, 196-197.

Uluslar ile boy beyleri, memleket lideri olan hana görünürde de olsa bağlıydı. Bu idareciler handan, göçebe ulusları yöneteceklerine ve yönetimlerinin onaylandığına dair resmi bir kağıt alırlardı. Bu zenginler savaşımlara hana yardımcı olmak maksadıyla belli bir asker ile katılırlardı. Ayrıca kendisine bağlı halktan aldığı verginin bir kısmını da hana verirdi. Hakim olduğu halktan vergi alma, toprakları idare etme gibi işleri hanlar, genel bir ifadeyle ulusların yöneticileri vasıtasıyla yapıyordu. Göçebe zenginler esasen kendilerine bağlı olan halkı tamamıyla yönetiyordu. Bu liderler hakim oldukları bölgenin idari, siyasi ve adli (mahkeme hakkı) hakimiyetini bir arada yürütüyorlardı. Askeri olarak epeyce güçlü durumda olan beyler, kimi zaman hana bağlanmayıp devlet hakimiyetini hedefliyorlardı. Genelde han öldükten sonra mirasçıları arasında taht mücadeleleri başlardı. İşte bu mücadeleler içinde hakim sınıflar önemli rol oynarlardı.⁴¹

XV. yy. Orta Asyasında hanın birinci hanımı olan “hanşa” etkili yer tutmaktadır. Hanların bir kaç tane eşi olabiliyordu. Hanın ilk eşi hanşa ünvanıyla anılmıştır. Diğer hanımların “hanşa” olmaya hakkı yoktu. Hanşa ile diğer hanımlar arasında hukuki olmamakla birlikte bazı ayrıcalıklar olduğu vakidir. Bu hanımlardan doğan erkek çocuklar “sultan” ünvanını alır ve her biri babalarından sonra han olma hakkını taşırdı. Ancak Cengiz’in yaptığı taksimata uygun olarak sultanlar, ancak babalarının hakim olduğu topraklarda hak sahibiydiler. Görüldüğü üzere sultan Cengiz Han soyundan gelen erkeklere verilen bir ünvanıdır. Cengiz soyundan gelen erkekler için sultan ifadesinin yanısıra ayrıca “oğlan” ve “töre” terimleri de kullanılmıştır. Sultanlık doğuştan kazanılmış bir ayrıcalık olup babadan oğula geçmekteydi. Zenginlik, fakirlik, akıllılık, fiziki yapının güçlülüğü gibi hususiyetlerle ilgili değildi. Han ancak bu sultanlar arasından seçilirdi. Sultanlardan her birinin Cengiz yasalarının uygulandığı yerlerde hanlık iddiasında bulunmaya hakları vardı. Sultanlar soy itibarıyla Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak, Buharalı, Hiveli olmamalarına rağmen buralardaki idarelerde ancak onlar han olabilirdi ki, sultanlar handan sonra ikinci mevkide bulunurlardı. Hanın görevlendirmesiyle ulusları idare etme hakları vardı. Tavke han’a ait olduğu ileri sürülen “jeti jargı”da da ifade edildiği gibi devlet meselelerini görüşmek üzere yıllık toplanan

⁴¹A.g.k., 197.

kurultaya katılırlardı. Ulusları idare etme hakkı olduğu kadar meraları ve su kaynaklarını ellerinde bulundurma vb. gibi hakları da vardı. İdarelerinde bulunan ulusların askeri birliklerine de hükmederlerdi. Onların yetkileri ancak güçlü hanlar tarafından sınırlanabilir veya ellerinden alınabilirdi. Sultanlık ünvanı sayesinde bî mahkemesi tarafından cezalandırılmazlardı. Ancak büyük sultan ve han tarafından ceza verilebilirdi.⁴² Sultanların ve kocaların aşağılanması, rencide edilmesinde 26 baş hayvan ceza kesilirdi. Öldürülmesinde ise bir sultana karşılık karasüyekten 7 kişi öldürülürdü.⁴³

Yukarıda da ifade edildiği gibi töreler (sultanlar) halk mahkemesine değil, han mahkemesine bağlıydılar. Herhangi bir hadise olduğunda biler (beyler) onlar adına karar veremezlerdi. Törelerle ilgili karar sadece han mahkemesi tarafından verilirdi. Töre kadınlar için durum biraz daha farklıydı. Törelerden bir kadın karasüyekten biriyle evlenirse o da karasüyek olurdu ve ayrıcalığını kaybederdi. Karasüyekten bir kadının aksüyekten bir adamla evlenmesi durumunda ise bu kez o aksüyek olurdu.⁴⁴

Yaylağın hukuki durumuyla ilgili iki kişi arasında problem çıktığında hangisinin toplum içindeki statüsü üstünse sorun onun lehine çözümlenirdi. Bunlardan birisi sultan diğeri de sıradan halk olursa sultan lehine neticelenirdi. Ancak taraflardan biri bî, diğeri aksakal ise bu kez aksakal lehine, şayet mesele bî ile sıradan halk arasında olursa bu kez bî lehine karar verilirdi.⁴⁵

Karasüyekler, aksüyek törelerine ismiyle hitap edemezlerdi. Mutlaka kelimelerinin başına "taksır" sözünü eklerlerdi. Aynı zamanda karasüyekler, selamlaşmada, vedalaşmada ve teşekkür etmek istendiğinde "aldiyar" (Allah yardımcın olsun) sözünü kullanmak zorundaydılar. Ayrıca ellerinin her ikisini göğüslerine veya sağ ellerini sağ dizlerine götürmek durumunda kalırlardı. At üzerinde bir yere gitmekte olan

⁴² Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 346-349.

⁴³ L.BALLYUZEK, *Narodniye Obıçai, İmevşiye, a Otçasti i Nıne İmeyuşçıye v Maloy Kirgizskoy Orde Silu Zakona. Materialı Po Kazahskomı Obıçnomı Pravı*, 276,281; Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 318.

⁴⁴ G. ZAGRİYAJSKİY, *Yuridiçeskiy Obıçay Kirgizov o Različnah Rodah Sostoyaniy i o Pravah, İmi Prisvoyennih Materialı Po Statistike Turkestanskogo Kraya*, vıp. IV, 152.

⁴⁵ Bkz.(11), BEKMAHANOV, 84-85.

karasüyek, tesadüfen bir aksüyekle karşılaşırsa atından inip sultanın önünde bir dizini yere koyarak selam vermek zorundaydı. Sultan da sağ elini kendisine selam verenin omzuna dokundurur ve yanından geçerdi.⁴⁶

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere törelik kazanılan değil, doğuştan elde edilen bir ayrıcalıktır ve sadece Cengiz Han soyuna aittir. Konumuz itibarıyla ise Cengiz'in oğlu Cuci nesline aittir. Çünkü Kazakistan bozkırlarının idaresi Cengiz Han tarafından oğlu Cuci'ye verilmiştir. Aksüyekler XV. yy. Orta Asya'sında Cengiz'in oğlu Cuci'nin soyundan gelenler ile, ki bu soydan gelen erkeklere ifade edildiği gibi sultan denirdi, kendilerini peygamberimizin takipçilerine (halife) bağlayarak Arap soyundan geldiklerini iddia eden ve dini ellerinde tutan kojalarından (hocalardan) oluşmaktadır. Kojalar hiçbir boya bağlı olmazlardı. Toplum içinde çok özel yerleri vardı. Vergiden muaf tutulmuşlardır.⁴⁷ Aksüyekler kendilerini halktan farklı görürler ve tutarlardı. Halka göre farklı doğan, kanı temiz kişiler olduklarını düşünürlerdi. Bu iki grup dışında kalan halk ve bunların idarecileri batırlar, aksakallar, beyler ise karasüyek diye adlandırılmıştır. Bu ifadenin dışında karaçi, karakişi, kul kutanı, şarva, pukara (fukara) gibi sözler de kullanılmıştır. Aksüyeğin idareci kesimini oluşturan töreler toplum içersinde son derece ayrıcalıklı idiler. Bunlar Cengiz Han'ın oğlu Cuci neslindedir. Ancak Cuci'nin bir çok oğlu olduğu için aksüyeklik, kurulan hanedanlara göre değişmiştir. Ak Orda ve Kazak Hanlığı'nda aksüyekler, Cuci'nin oğlu Orda-Ejen'i takip ederken, Ebul Hayr Hanlığı'nda Cuci'nin diğer oğlu Şeybani'yi takip etmiştir. Bu sistem Ebul Hayr örneğinde olduğu gibi ancak güç kullanılarak değiştirilebilmiştir. Yudin'in ifadesine göre Cengiz ideolojisi, Cengiz Han ve nesli tarafından kurulmuş evrensel bir model ve evrensel bir düzendir. Cengiz kurduğu sistemiyle halkları idare yetkisini eline almıştır. Bu hak sadece kendi soyuna aittir. Cengiz soyundan olmayan Türk, Moğol veya başka halklardan birilerinin hanlık iddiasında bulunması kanunsuzluk ve hatta ahlaksızlık olarak nitelendirilmiştir.⁴⁸

⁴⁶ N.İ. GRODEKOV, *Kirgizi i Karakirgizi Sırdarinskoy Oblasti*, Tom I, 5-6.

⁴⁷ Bkz.(11), BEKMAHANOV, 101-102.

⁴⁸ V.P. YUDİN, *Ordi: Belaya, Sinyaya, Seraya i Zolotaya. Kazahstan, Sredniyaya i Tsentralnaya Aziya v XVI-XVII vv.*, 114; *Kazak- Sovyet Entsiklopediyası*, "Aksüyek", Tom I, 220.

Hanın yanında büyük sultanlardan, kavim liderlerinden, beylerden, batırlardan, han akrabalarından, kısaca boy, urug ve dini kesimin ileri gelenlerinden oluşan meclis dururdu. Bu meclise “han meclisi” adı verilirdi. Onlar önemli siyasi, askeri ve sosyal meseleleri birbirlerine danışıp karar verirlerdi. Uluslar arasındaki sorunlarda, davalarda hakimlik yaparlardı. Bu meclisin mahkeme hukuku da, kanun çıkarma hakkı da vardı.⁴⁹ Bunların yanı sıra Moğolistan ve Ebul Hayr Hanlığı’nda divan ve defter amirlerinin varlığı hakkında kaynaklarda bilgiler vardır. Mali ve vergi işlerinden sorumlu görevliler de mevcuttu.⁵⁰

Moğolistan Hanlığı’nda en önemli görevlerden biri “ulus beg”e verilmişti. Tahta çıkma, orduyu idare etme ve diğer devletlerle olan diplomatik işleri yürütme görevi ulus beg (ulus bey)e aitti. Duğlatlar’ın başı bütün Moğol Hanlığı’nın emirliğini yapmakta ve fermanlarda Moğol ulusunun serdarı adıyla handan sonra ikinci sırada yer alırdı. Aynı zamanda askeri atamalar ve görevden almalar da bunun hana verdiği raporlar neticesinde gerçekleşirdi.⁵¹ Ebul Hayr ve Moğolistan Hanlıkları’ndaki bir başka görevli atabeg veya atalık, kükeltaş gibi isimlerle anılan kişiydi. Bunların asıl görevi tahta geçecek kişiyi yetiştirmek idi. Bu atalık, atabeg veya kükeltaş gibi görevlerde bulunanlar hemen hemen aynı işi yaparlardı.⁵²

Ebul Hayr Hanlığı’nda, Moğolistan’da ve dönemin diğer devletlerindeki bir başka görevli ise içki veya eşik agabaşı adıyla da anılan saray görevlileriydi. Genel olarak saray işlerinden sorumluydular. Ayrıca inak adıyla geçen hanın danışmanları ve avlanma işlerinden sorumlu mirşikaralar vardı. Hanın yanında ayrıca ulaklar, askerler ve hizmetkarlar bulunurdu. Bunların hepsi “tölengit” adıyla anılıyordu. Onlar çeşitli sınıflara ayrılıyordu. Bu görevliler arasında en üst derecedeki zümrede yer alanlar hanın ve sultanların yardımcısı durumundaydılar ve naib olarak anılırlardı. Bu grup onların emir ve fermanlarını iletmek ve uygulanmasını sağlamakla görevliydi. Han hazinesine vergileri de toplarlardı. Daha aşağı derecedeki görevliler ise ev içi ile han ve sultanların

⁴⁹ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII vekov.(İzvilleçeniya İzpersitskih i Turtskih Soçineniy)*, 207; B.A. AHMEDOV, *Gasudarstva Koçevih Uzbekov*, 100-101; bkz.(1), K.K.T., 316.

⁵⁰ *MİKH*, s. 207; A.g.k., 100-101.

⁵¹ *İstoriya Kazhskoy SSR*, (1979), 191-192.

⁵² Bkz.(49), AHMEDOV, 100.

işleriyle uğraşırlardı. Sadece hana ve sultanlara değil onların hayvanlarına bakmakla da yükümlüydüler.⁵³

Genel olarak bakıldığında Kazak hanlığında gelişmiş bir valilik sistemi oluşturulamamıştı. Han, kendi yanında ulus sultanlarından ve göçebe liderlerinden müteşekkil bir meclis kurdu. Bu heyet özellikle savaş durumlarında, diplomatik meselelerde, toprak davalarında ve ortaya çıkan daha başka sorunlar karşısında toplanıyor ve çözüm için yıl boyu kurultayda bir araya geliyorlardı.⁵⁴

Devlet yönetim sistemi geleneksel hukuka dayanıyordu. Çok eski zamanlara dayanan bu geleneklerin yanı sıra İslami hukuk kuralları da yer etmeye başlamıştı. Zamanla bu kaideler yazılı hale dönüştürülmüştür. Örneğin, XVII. yy.ın sonunda Tavke Han zamanında “yedi yargı” adıyla bir kanun külliyatı hazırlanmış ve eksik tarafları zamanla tamamlanmıştı. Bu kanunlar toplamında hakimiyet kaideleri, suçlar, devlet yönetimi, hukuk kuralları, vergiler, dini bakış açıları ve daha başka meseleler hakkında maddeler yer almaktaydı. Bu tüzükle birlikte hanlığı yönetme tertibi açıklık kazanmıştır.⁵⁵

Türk devletlerinde görülen hanedan azasından olan bir kimsenin kanının akıtılmasının uygun bulunmaması hadisesi XV. yy.da da mevcut olmuştur.

En büyük toprak sahipleri şüphesiz han ailesinin üyeleri arasından çıkıyordu. Bunlar yalnız kalabalık büyük ve küçükbaş hayvan sürülerine, geniş otlaklara sahip olmakla kalmayarak ayrıca zirai bölgelerde toprak da elde etmişlerdir.⁵⁶

Topraklardan yararlanma ve toprağa sahip olma hakkına göçebe boylar ile kavimlerin bütün üyelerinin hakkı vardı. Ancak boy, kavim asilleri ile göçebelerin topraklar üzerindeki hakkı eşit değildi. Bu konuda dengesizlikler söz konusu idi.⁵⁷ Bu dengesizlik sadece toprak sahipliği hususunda değil hayvan sayısı bakımından da dikkat çekmekteydi. Hanların, meşhur sultanların ve bozkır adamları arasından çıkan etkili beylerin nesilleri hayvan sayısını artırmaya çalışmış, bu şekilde zenginliklerini çoğaltma

⁵³ A.g.k., s. 100-102, bkz.(1), K.K.T., 316.

⁵⁴ Bkz.(9), KT., 171.

⁵⁵ A.g.k., 171.

⁵⁶ A. Yu., YAKUBOVSKİY, Altın Ordu ve Çöküşü, 60.

⁵⁷ Bkz.(9), KT, 168.

durumuna girmişlerdir. Bu eşitsizlikler sadece şahıslar arasında değil boylar arasında da mevcuttu. Boylar arasında nüfusu çok olanlar çeşitli ayrıcalıklardan faydalanırken sayısı az olan boylar ise fakir durumlara düşmüşlerdir. Kudretli olan uruk ve boylar iyi yayılımlara ve kışlaklara sahip idi. Göçebe halkın hayvanlarını yayması için mevcut olan yerler hakim soyun hissesinde idi. Bu nedenle kimi zaman bu alanlar göçebeler için yetersiz olabiliyordu.⁵⁸

Han ailesi mensupları sarayda büyük rol oynarlardı. Hatta bütün iç ve dış siyaseti kontrol ederlerdi. Han ailesi üyelerinden sonra büyük beyler ve noyanlar gelirdi. Bunlar yarı göçebe aristokrasisinin çekirdeğini teşkil ederlerdi. Bunlardan bir kısmı özellikle zirai bölgelerde toprak sahibi olarak tarhanlık yarlıkları alırlardı. Tarhanlar vergiden muaf tutulur ve işledikleri dokuz suçtan ceza almazlardı. Ordunun kumandanları da toplumun yüksek sınıfından çıkardı.⁵⁹

Orta Asya devletlerinde köleler büyük bir kitle teşkil ediyorlardı. Genel olarak savaş esirleri arasından çıkardı. Bu esirler yani köleler her türlü işlerde kullanılır, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik beylerin evlerinde çalışırlardı. Kölelerin hiçbir hakkı yoktu. Kölelerin çocukları çok defa yerleşik hayata geçerek, üretim araçları elde ederler ve sabancı ile ortakçılar (sabancılar zirai faaliyetin esas kütlelerini teşkil ederlerdi. Ortakçı adı verilen sınıf ise mükellefiyetleri yüklenmişti. Bunlar ürünün yarısını yahut daha küçük bir kısmını alırlardı.) arasına karışırlardı. Savaş esirlerinin çok büyük bir kısmını, ülkelerinin işgali üzerine yerlerinin terk eden zanaatçılar teşkil ederdi. Esirler ticaret malı olarak da büyük bir yer tutar, alınıp satılırlardı.⁶⁰

Bozkır toplumu bu şekilde çeşitli sınıfsal gruplara bölünmüştür. Yukarı aristokrat grubunu yani asilleri Cengiz soyları olan hanlar, sultanlar, oğlanlar, töreler oluşturuyordu. Cengiz soyları Kazak boyları ile kavimlerinden hiçbirisine girmiyordu. Onlar toplumun yönetici sınıfını işgal etmekteydi. Cengiz han soyundan çıkan ulu ve meşhur adamların her biri sultan diye anılıyordu. Sultanlar kendi uluslarında bütün hakimiyeti ellerinde tutmuşlar ve hanın yararına üstlendikleri vazife ve sorumlulukları

⁵⁸ A.g.k., 168.

⁵⁹ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 60-61.

⁶⁰ Bkz.(7), ASPENDİYAROV, 37-38; A.g.k., 67.

yerine getirmişlerdir. Bunlar içinden en ünlüsü ve devletin başı durumunda olanı da han diye adlandırılmıştır. Görüldüğü üzere hanlık makamı yöneticiler arasındaki en yüksek mevkidir. Bu nedenle her bir sultan hanlık kurma ümidi taşımıştır.⁶¹

Hanlık içinde başka bir sosyal sınıfı da “kara süyek” ibaresiyle anılan aşağı sınıfı oluşturmaktaydı. Bu sınıfa halk ile uruk ve boy liderleri (beyler) giriyordu. “Ak süyek” ifadesiyle anılanlar Cengiz soyundan gelmekteydi.

Ak Orda'nın, Ebul Hayr Hanlığı'nın ve Moğolistan'ın çalışan, sıradan halkı “karaşı” terimiyle karşılık bulmuştur.⁶² Bu sınıf toplumun fazla bir yekun tutan kısmını oluşturmaktaydı. Asiller bu sıradan halk ile kız alıp verme ilişkileri içine girmezdi.⁶³

Bu durum sadece Orta Asya bozkırları için değil Altın Orda'nın hakim olduğu bütün topraklar için söz konusu idi. Kasım, Astrahan, Kazan, Sibir ve Kırım hanlıklarında da aynı durum söz konusu idi. Törelere kendi toprakları olmazdı.⁶⁴ Ancak kaynakların verdiği bilgilere göre sultanlardan herbirinin ulusları veya boyları idaresine almaya hakkı vardı.⁶⁵

2.1. Askeri Teşkilat

Her dönemde olduğu gibi XV. asırda da ordu önemini korumuştur. Bilhassa gerçekleşen sık savaşlar nedeniyle askeri teşkilat sağlam temellere oturtulmak istenmiştir. Tarihi kaynaklarda Kazak hanlarının yüzbin atlı asker ile sefere çıktığı yazılmaktadır. Kazak sultanlardan herbirinin yirmi, otuz veya elli bin atlı askeri olduğu anlatılmıştır. İfade edilen bu sayılar sefer döneminde silahlandırılan güçler olsa gerektir. Zira barış dönemlerinde göçebe devlette bu kadar çok sayıda kalıcı askeri tutmak ve barındırmak mümkün değildir. Kalabalık miktarda askere bakmak zordu ve bunun da gereği yoktu. Düzenli, kalıcı asker sadece Sırderya boyundaki şehirler ile kaleleri sahiplenmek ve korumak için gerekliydi. Yerleşik, zirai alanlarda kalıcı asker beslemek

⁶¹ Bkz.(9), KT, 170.

⁶² Bkz.(1), Kaz.SSR, 227.

⁶³ Bkz.(7), ASPENDİYAROV, 39.

⁶⁴ İ.G.ANDREYEV, *Opisaniye Sredney Ordı Kirgiz-Kaysakov*, 30,102.

⁶⁵ T.İ. SULTANOV, *Koçeviye Pilemena Priaralya v XV-XVII vv. (Vaprosı Etničeskoj i Sotsialnoj İstorii)*, 94.

ve tutmak daha kolaydı. Bozkır devletleri askeri gücünün çoğunluğunu halk askerlerinden sağlıyordu. Bozkır halkı silahlı göçebeler idi. Dış düşmanın saldırılarından, seferlerinden korunabilmek için savaşabilecek, savaşa katılabilecek durumda olan herkes birer askerdı. Kısacası eli silah tutan herkes askerlik vazifesiyle yükümlüydü. Herbir göçebe asker herhangi bir vakitte sefere çıkmak veya düşman seferlerine karşı durmak için “atı ve silahı” ile birlikte sultana veya hana acil yardımla görevliydi. Savaş durumunda herkes bağlı olduğu boy beyinin, batırların güçlerine katılarak kısa sürede savaşa hazır duruma geçerlerdi. Savaşın bitmesiyle ise silahını takınıp, hayvanını güder ve kendi meşgaleleriyle uğraşırlardı. Bozkır toplumunun boy yapılanması, üretimi de askeri işleri de aksatmadı. Devlet savaş durumuna geçerse halk da silahlı mücadeleye, silahlı harekete hazırlanırdı. Bu mevzu hakkında Orta Asya tarihçisi Ruzbehan İsfehani şöyle demektedir: “Kendilerine sefer yapıldığı zaman her boy, bir yere yerleşir, düşmanı kendi aileleri ile mülküne yaklaştırmamak için var güçleriyle, kahramanlık içinde keskin kılıçlarını kullanmışlardır. Savaşa iyice hazırlanıp gerekli şeyleri ve silahlarını alarak giderlerdi. Düşmana karşı durmak için bir araya gelen göçebe askerleri yenmek çok zor bir iştir.”⁶⁶

Bozkır insanı için askeri manada itaat çok önemliydi. Bozkır erkekleri ok, yay ve kılıcsız hiçbir yere gitmezlerdi. Daimi olarak yanlarında silah bulundurmaları onların en doğal hakları idi. Silahsız bir erkek halk toplantılarında oy kullanma hakkına sahip değildi.⁶⁷ Her askerin bir yay, otuz ağaçok, bir okluk ve bir kalkan alması lazımdı. Her askerin bir at, her on askerinde bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazan almaları şarttı. Her asker muhtaç olduğu silah ve teçhizatını (bayrak, iğne, ip, yük ve at) temin ederdi. Askerlerin getirdiği teçhizat daha yüksek rütbeli kumandanlar tarafından kontrol edilirdi. Erkeklerin askere alınmaları cephe gerisinde kalan ailelerinin han hazinesine verilecek vergileri ödemelerine engel olmazdı. Erkek askere gidince evde ve ailede onun yerine kadın kalırdı. Ordunun toplanması için emir çıktığı zaman, askerlik çağındaki erkeklerin hiç gecikmeksizin gösterilen yere gelmeleri

⁶⁶ Bkz.(1), K.K.T., 316-317.

⁶⁷ Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 339.

lazımdı. Ordudaki disiplin çok sertti.⁶⁸ Orta Asya topraklarında özellikle XV.yy.da siyasi yapılanma sürekli değişme göstermiştir. Bu değişim nedeniyle aynı sistemin yani Cengiz yapılanmasının devamı niteliğinde olan Ebul Hayr, Kazak, Ak Orda ve Nogay Hanlıklarında bu tarz bir ordu yoktur. Ancak böylesine sistemli bir askeri yapılanmayı bozkırın daha yerleşmiş bir devleti durumunda olan Timur devletinde görmek mümkündür. Orta Asya’da kurulmuş olan bütün devletlerin ortak özelliği askeri temele dayalı olmasıydı. Ancak her devlet ifade edildiği gibi aynı ölçüde askeri yapılanmaya sahip olmamıştır. Mesela Ebul Hayr, Kazak Hanlığı, Nogay Ordası gibi göçebe temele dayanan devletlerin askeri yapılanması ile Timur Devleti’nin mevcut askeri kuruluşu bir değildir. Sistemdeki yapılanma farklılıkları konu içersinde ifade edilecektir.

Emir Timur’un kurmuş olduğu devlet de diğerleri gibi askeri vasıf taşıyordu. Bundan dolayıdır ki “tavacı divanı” adıyla anılan askeri işleri kontrol etmek amacıyla oluşturulmuş bir divan mevcuttu. Tavacı tabiriyle geçen görevliler, geniş yetkilere sahiptiler. Bu emirler asker topluyor, ordunun nizam ve inzibatı ile uğraşüyor ve ganimeti paylaşıyordu.⁶⁹ Orta Asya topraklarında kurulmuş olan Ak Orda ve Moğolistan hanlığının temel askeri gücü, daha önceleri de bu bölgeleri mekan bilen göçebe ve yarı göçebe kavimler olmuştur. Ak Orda ve Moğolistan hanları ordularını diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi ikili nizama göre tertib etmişlerdi. Bu nizama göre Türkler’in “burınğar” ve “cuğangar” dedikleri ikili sistem kullanılmakta, yani askeri güçler sağ ve sol kanat olmak üzere ikiye bölünmekteydi. Ak Orda devletinde Urus Han zamanında altı alaş boyları sol kanadı, Kanlı kavimi ise sağ kanadı oluşturmaktaydı. Bu nedenle savaş dönemlerinde sol kanat daha güçlü olurdu.⁷⁰ Bilinen bir gerçektir ki savaş sonunda yüklü miktarda ganimet ele geçmekteydi. İşte bu ganimet savaşa katılanlar arasında hiyerarşiye dikkat edilerek bölüştürülürdü. Ganimetin paylaşımı askerleri savaşa dair motive eder ve daha şiddetli savaşmalarına yol açardı.

Kaynakların verdiği bilgilere bakılacak olursa ifade edildiği gibi göçebeler ile güneydeki yerleşik halkın savaş düzenlerinde farklılıklar vardır. Mesela Timur ordusu

⁶⁸ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 61-62.

⁶⁹ İsmail AKA, Timur ve Devleti, 110.

⁷⁰ Bkz.(1), K.K.T., 215.

merkez, sağ, sol kanatlar ve buna ilaveten öncü ve destek güçlerinden oluşurken, Moğolistan, Kazak, Ebul Hayr, Ak Orda ve Nogay Hanlığı'nda genelde ikili sistem dikkat çekmiştir. Moğol hanları Timurlular'daki sisteme bakarak zaman zaman merkezi de ilave ederek üçlü bir yapılanma uygulamaya çalışmışlarsada daha çok ikili savaş düzenini korumuşlardır. 1425'de Şeyh Muhammed Han'ın, Uluğ Bey'le yaptığı savaşta yine aynı düzen vardır. Hareket sırasında en önde "karavul" adı verilen daha çok orduyu korumaya yönelik birlikler, bunların arkasından "mangılay" adlı öncü kuvvet hareket ederdi. Ebul Hayr Hanlığındaki askeri birlikler de aynı şekilde sağ-sol kollardan, mangılay ve karavullardan oluşan öncü askerlerden oluşuyordu.⁷¹

Yukarıda ifade edildiği gibi bozkırda daimi ordu yoktu. Her boya ait ordu gerekli zamanlarda toplanan milis kuvvetlerinden oluşmaktaydı. Bu manada her boyun ayrı askeri gücü vardı. Bunların arasında boy beyleri bulunurdu. Her boyun kendine ait parolası vardı. Ulusların da askerleri vardı. Ulusları idare eden sultanlar, aynı zamanda askeri birliklerin başı sayılıyordu. Her ulusun da bayrağı ve parolası vardı. Hepsinin doğal başkanı han idi.⁷²

Savaş zamanında etkili sultanlardan veya batırlardan birisi, ordu komutanı olarak seçilirdi. Bayrak veya tuğ da savaşa götürülürdü ve özel bir birlik korurdu. Taşıyıcısına "tuğcı" (tuğcu) denirdi. Savaş sırasında tuğun dalgalanması askere güç ve cesaret verirken, düşmesi bozguna sebep olurdu.⁷³

Genel itibariyle Türk ve Moğol ordusu onlu sisteme dayanıyordu. Ordu on, yüz, bin ve onbin gibi birliklere ayrılıyordu. Onbin kişiden oluşan birlik tümen adıyla; yüz kişiden oluşan birlik ise koşun adıyla anılıyordu.⁷⁴ Orta Asya sahasında kurulan devletler askeri teşkilat hususunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzene sadık kalmışlardır. Ancak bu sistem Ebul Hayr, Ak Orda, Kazak ve Nogay Hanlığı'nın askeri yapılanmasında, devlet tam manasıyla oturmadığı için böylesi bir düzen oluşmamıştır. Yerleşik bir yapılanma olmadığından dolayı bu şekilde savaşa gidememişlerdir. Halktan

⁷¹ Bkz.(49), AHMEDOV, 104-107; bkz.(51), İ.K.SSR (1979), 92-93.

⁷² Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 340.

⁷³ A.g.k., 342.

⁷⁴ Bkz.(19), RISBAYULI, 60.

eli silah tutan herkes asker olarak toplanmış ve yanlarına umumiyetle yedek atlarıyla çıkmışlardır. Timur döneminde düşman hakkında haber toplamak için haberciler (karavul) ve kılavuzlar (gacarcı) gönderilirdi. Tavacılara asker toplama emri verilince, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmaları zaruri idi. Askerler ihtiyaçlarının bir çoğunu da yanlarında getirmek zorundaydılar. Timur ordusunda filler de yer alıyordu. Kuşatma aleti olarak mancınık, arrade ve karabuğra gibi aletler kullanılıyordu. Savaş sırasında düşmana korku salmak için bağırılıyor, boru çalınıp, kös vuruluyordu. Savaşa girişmeden evvel de askerlerin şevkini artırmak için “öglige” adı verilen armağanlar dağıtılırdı. Savaşta yararlık gösterenler mükafatlandırılır ve kendilerine suyurgallar verilirdi.⁷⁵ Görüldüğü üzere Timur döneminde düzenli ordu varken bozkırda düzenli ordu tutulamamıştı. Timur ordusunda mancınıklar ve çeşitli türde büyük silahlar varken, göçebelerde daha küçük silahlar mevcuttu.

Bozkırdaki askeri anlayışın kendine has özellikleri vardı. Sefer mevsimi olarak daha ziyade sonbaharı seçerlerdi. Sonbaharı seçmelerindeki maksat atlarının yılın en güçlü durumunda bulunmalarıydı. Ayrıca sonbahar, özellikle güney komşularının ekincilikle uğraştıkları ve hasat topladıkları vakit idi. Hem atlarının güçlü olduğu dönem olması hem de hasat mevsimine denk gelmesi nedeniyle sonbahar mevsimini tercih ederlerdi.⁷⁶

Yukarıda ifade edilen her bir birliğin başında askeri şef (onbaşı, yüzbaşı gibi) bulunuyordu. Birliklerin başındaki kumandanlar başarılı oldukları taktirde daha ileriye giderlerdi. Ordu başkomutanlığında cesaret ve akıllılık ağır basardı. Daha yüksek kumandanlar hükümdarın çevresinden çıkardı ki bunlara nökor denirdi. Kumandanlık alameti tuğ idi. Sefer alameti olarak da sancağın dışında ekseriya şahin sembolü filamalar mevcuttu. Savaş sırasında ordu sağ, sol ve merkez olmak üzere bölümlere ayrılırdı. Her bir bölümün başına devletin en tecrübeli kumandanları tayin edilirdi. Bundan başka bütün kuvvetlerin başında hükümdarla beraber bir baş kumandan da vardı. Bu mevkiye bilhassa liyakatlı generaller geçirdi. Bunlara beylerbeyi ve İranlılar

⁷⁵ Bkz.(69), AKA, 111-112.

⁷⁶ Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 343.

tarafından da genellikle “emirül ümera” yahut “mir-i miran” denilirdi. Söz edilen bu yapılanma ifade edildiği gibi her hanlık için geçerli değildir. Mesela Kazak hanlığı’nda savaş dönemlerinde kurultay yapılır ve seçkin batırlardan bir kişi ordu kumandanı olarak seçilirdi. Seçilen kumandan savaş sonuna kadar orduya başkanlık ederdi. Çok fazla ve ayrıntılı ünvanlar mevcut değildi. En fazla batır ve tarhanlık kullanılmıştır. Timur Devleti’nde görüldüğü üzere Türk-Moğol ordusu son derece disiplinli idi. İtaatsizlik gayet nadir görülür ve olduğu takdirde de genellikle ölümle cezalandırılırdı. Her bir asker kumandanının emrine itaate mecburdu. Ordunun dövüşme kudretinin bir kısmı bu sert disiplinden ileri geliyordu. Askeri hezimetler neticesinde kumandanlar cezalandırılırdı. Hatta bazen idam da edilirdi. Askerin bölüğünü terk etmesi ve savaş meydanından kaçması çok büyük suç olarak kabul edilmekteydi.⁷⁷ Cuveyni’ye göre yasa hükümleri arasında ordu teşkilatına ve disiplinine dair çok sert hükümler vardı. Eli silah tutan her Moğol, harp anında kendi katılacağı onluk birliğini bilmekteydi. Her asker kendisine lazım olan silahları temin etmekle mükellefti. Bu askerler kendi kumandanları tarafından kontrol edilirdi. Seferberlik emri ilan edilince, orduya katılabilecek durumda olanların hemen harekete geçmeleri ve orduya katılmaları gerekiyordu. Ordunun disiplin ve geleneğine riayet etmeyenler ister binbaşı olsun isterse tümenbeyi olsun şiddetle cezalandırılırdı. Ordunun disiplin ve kurallarına göre her asker veya rütbe sahibi hangi birlikte ise orada bulunmaya ve vazife görmeye mecburdu. Hiçbir asker kendi birliğinden başka bir birliğe geçemezdi. Bu yasağa uymayanlar veya geçiş yapılmasına izin veren kumandanlar aynı şiddetle cezalandırılırdı. Yine yasaya göre ordu ancak yarı tok olarak harbe sürülürdü. Çünkü “tok köpekten fena av beklenirdi” yani tokluk askerin savaş azmini gevşetir ve görevini layikiyle yapmasına mani olurdu. Her askerin bir kaç atı vardı. Atlar sırayla kullanılır ve bu suretle atlar yorulmaz ve telef olmazdı.⁷⁸ Cengiz Han, Çağatay, Altın Orda ve Timur döneminde düzenli askeri birlikler, en alttaki askerden en üstteki komutana varıncaya kadar detaylı ünvanlar ve silahlar mevcuttken XV.yy’da onların yerine kurulan Ak Orda, Ebul Hayr, Nogay ve Moğol Hanlığında

⁷⁷ Bkz.(30), SPULER, 435-437.

⁷⁸ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 127; bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 62.

bunlardan söz etmek mümkün değildir. İfade edildiği gibi diğerlerinde son derece sıkı bir disiplin varken ve hiç bir surette disiplinsizliğe yol verilmezken bozkırın diğer hanlıklarında bu tarzdaki disiplinden büyük ölçüde söz etmek zordur.

Bozkır ordusu piyade ve süvarilerden oluşmaktaydı. Ancak göçebe ordusunun büyük bir kısmı süvari idi. Piyade askerlerini mecburi durumlarda alırlardı. uzak seferlere atlı birlikler katılırdı. At ordunun hareket kabiliyetini hızlandırıyordu. Hafif silahla teçhizatlanmış ve atın büyük rol oynadığı askeri bir yapılanmaya sahip Kazak, Nogay, Ak Orda ve Ebul Hayr hanlığı bu noktada son derece hareketli idi ve manevra kabiliyetleri oldukça yüksekti. Bu seferlere katılan bir asker en azından yanına iki at ve gerekli savaş araç ve gereçlerini almak zorundaydı. İfade edildiği gibi çok hızlı ve ani hareket edebilen hafif silahlı bu birlikler bir anda belirli bir noktaya yoğunlaşabiliyor ve düşmanlarını bertaraf edebiliyorlardı. Yenilgi anında atlarının dayanıklılığı sayesinde bozkıra dağılıp yok oluyorlardı. Savaşlara özenle hazırlanırdı. Atlar beslenir, tımar edilir, mızrak ve kılıçlar keskin hale getirilir, yay ve oklar hazırlanır ve parolalar ezberlenirdi. Atlarını ve kendilerini zırhlarla kuşatırlardı. Belirlenen saatte tuğcu, tuğunu kaldırır ve ordu savaş düzeni alırdı. Ordular karşılaştığında her iki taraf da savaş düzenini alır, seçkin askerler arasında birebir dövüş başlardı. Ve bunun arkasından büyük haykırışlarla iki ordu birbirine saldırıya geçerdi. Genel itibariyle en çok kullanılan metod “tulgamak” adı verilen çember içine alma metodu idi. Bu metod kökü çok eskiye dayanan Türk savaş stili idi. Savaşta cesareti ve yeteneğiyle düşmana zarar veren ve savaşın kazanılmasında pay sahibi olanlar yada yenilgi anında askerin kırılmasına mani olarak yararlılık gösterenlere “batır, bahadır” denirdi ki son derece saygı duyulan bir ünvanı.⁷⁹ Türkler’in hayatında atın çok önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Savaşçı ve göçebe topluluk olmalarından dolayı ata ihtiyaç duyulmaktaydı. Her asker kendi atına bakmak mecburiyetindeydi. Ancak Timur Devleti’nde askerler daha ziyade yaya idi. Göçebe ve Timur dönemi askeri yapılanması arasındaki göze çarpan bir diğer fark bu idi.

⁷⁹ Bkz.(14), KILYAŞTORNIY-SULTANOV, 343-345.

Ak Orda, Ebul Hayr, Kazak ve Nogay Hanlığı ordusunun başlıca silahları ok ve yaydan ibaretti. Her asker bu silahtan bir tane edinmeye mecburdu. Aynı anda iki veya üç silahı birden taşıyanlar da vardı. Bu tarz askerlerin sayısı hiç de az değildi. Ok ve yayın dışında kullanılan diğer silahlar mızraklar ile kılıçlardı. Mızraklar ağaçtan yapılırdı ve genelde uçları çengelli olurdu. Oklar ağaçtan yapılmaktaydı. Ucunda pek keskin olan kemik veya demirden parça vardı. Oklar atılacakları mesafeye göre kısa veya uzun olurdu. Her savaş öncesinde belirli miktarda hazırlanırdı. Sürekli savaş talimi yapan askerlerin her biri, ok atıcılığında üstat olmuşlardı. Zırhların büyük bir kısmı demir eksikliğinden dolayı deriden yapılırdı. Bazen işlenmemiş deriler vücudu korumak için taşınırdı. İnsanların taşıdıkları zırhlar dört parçadan müteşekkildi. Bir parça oyluktan boyuna, ikinci parça sırttan baldırlara kadar uzanırdı. Üçüncü ve dördüncü parçalar ise kol ve bacak kısımlarını örtmek için kullanılırdı. Zırhların her parçası demir kopçalarla birbirine bağlanırdı. Miğferler daima demirdendi. Atlara da deriden zırhlar giydirilir ve başlarının üzerine demir levha konurdu. Askerlerin elinde bulunan diğer bir eşya da kalkan idi. Kalkanlar inek veya başka bir hayvanın derisinden yada başka bir alternatif olarak da hasırdan yapılmakta idi.⁸⁰

Düşmanlarıyla açık sahra harplerinde savaştan Moğollar bu savaşlarda kısmen büyük kitleleri bir anda bir yere yığmak gibi bazı harp usüllerini tatbik ederdi. Düşmana saldırmak maksadıyla hücum kıtaları hazırlanırdı. Bu kuvvetlerin vazifesi sadece düşmanı şaşırtmak ve böylelikle esas ordulara yol açmaktı. Sahneye çıkan asıl kuvvetler ise herşeyi tahrip eder ve düşman kuvvetini imha edinceye kadar mücadele ederdi. Düşman safları üç dört ok yayılımı ile sarsılır ve düşman hatları bu şekilde yarılmaya uygun hale getirilirdi. Şayet Moğollar bunda muvaffak olamazlarsa kendilerini takip eden düşmanı bir kapana düşürmek için ordularını geri çekiyor gibi yapar ve tuzağa düşen askerleri imha ederlerdi. Karşılarına çok üstün rakip çıkarsa hemen geri çekilirler ve etrafta tahribat yapmak suretiyle düşman ordusunu mümkün mertebe birkaç kısma bölmeye çalışırlardı. Daha önceden ele geçmiş esirlerde savaşlara sokulurdu. Rivayete göre bunlar gerek olduğu taktirde insan şeklindeki kuklaları ata bindirerek düşman

⁸⁰ Bkz.(30), SPULER, 446-448.

tarafında, kalabalık oldukları fikrini uyandırmak isterlerdi. Esirleri sıralamaktaki gaye de bu olsa gerektir.

Moğollar şaşırtıcı mücadele ve çevirme teknikleriyle, pusuları, manevra kabiliyetleriyle, büyük kitleleri ileri sürmekle ve mükemmel ok atıcılık yetenekleriyle düşmanlarına karşı net başarılar kazanmışlardır. Kale muhasarasında mancınık adı verilen toplar kullanılırdı. Bu silahlarla taş ve odun kütükleri atılırdı.⁸¹

Bütün bu ifade edilenler sadece Moğol ordusuna has özellikler değildir. Türk ordusunun kendine has savaş tarzı da moğol askeri sistemiyle benzerdir. Bu nedenle bilgileri Türk-Moğol askeri teşkilatı olarak vermekte sakınca olmayacağını düşündük. Toparlamak gerekirse kahramanlık ve askerlik göçebe insanının yüksek namusu sayılıyordu. Kendi askeri başarısıyla şöhret kazanan askerler sosyal basamakları çıkıp batırlar (bahadırlar) topluluğunda yerlerini alırlardı. Bahadırlar (batırlar) bozkır toplumunun sosyal düzeninde önemli rol oynuyorlardı.⁸²

Bunların dışında bozkırda rastlanılan diğer ünvanlara da değinmek doğru olacaktır. Daruga (Darugaşı) halis Türk olan ulusların en yüksek sivil memurunun adıdır.⁸³ İdari işlerle görevli memurlardan biriydi. Şehirler daruga adı verilen bu görevliler tarafından idare edilirdi. Hanın şehirlerdeki temsilcisi sayılan bu kişilerin görevleri arasında vergi ve haraç toplamak, asayişini sağlamak geliyordu. Darugalar bunlardan başka halk sayısını belirleme, asker toplama, posta hizmetlerini düzenleme ve vergileri saraya gönderme gibi işleri de yüklenmiştir. Ebul Hayr ele geçirdiği şehirlere yakın arkadaşlarından darugalar tayin etmiştir.⁸⁴ Bozkırda rastladığımız bir diğer ünvan tarhanlardı. Tarhanlar asil tabakasını oluşturan vergiden muaf kesimdi. Cezası idam olan dokuz suçu işleyebilirler ve işledikleri bu suçlar karşısında ceza almazlardı. Tarhanlık hakkı han tarafından verilir ve "tarhanlık yarlığı" ile tasdik olunurdu.⁸⁵ Ebul Hayr Han yanında bulunan pek çok emir ve beylere tarhanlık hakkını vermiştir. Caksı Bey, Kebek Hoca ve daha başka beyler Ebul Hayr hanlığı sırasında bu hakkı ele geçirenlerden

⁸¹ A.g.k, 451-452.

⁸² Bkz.(9), KT, 171.

⁸³ Bkz.(16), T.D.E.K., 406.

⁸⁴ Bkz.(49), AHMEDOV, 100-102; bkz.(1), Kaz.SSR, 140.

⁸⁵ Bkz.(16), T.D.E.K., 406.

sadece bir kaçıydı. Alınan bu tarhanlık sıfatıyla Kazakistan'ın göçebe ve yerleşik zirai bölgelerinde tarhanlık hakkı epeyce yayıldı. Bu sıfat babadan oğula miras olarak geçiyordu. Değişen her yeni hanla birlikte verilen yarlık resmileştiriliyor ve böylece kanunlaştırılmış oluyordu.⁸⁶

Mengli Giray'ın 1453 yılında hekim Yahya'ya verdiği meşhur tarhanlık yarlığında şu memurların adı geçmektedir: tümen beyleri, bin beyleri, yüz beyleri, on beyleri, daruga beyleri, müderrisler, kadılar, muhtesibler, şeyhler, divan bitikçileri (divan katipleri), damgacılar, kantarcılar, ambarcılar, yaftacılar (vergileri ilan eden memur), yasakçılar, kalancılar (kalan vergisini toplayan memur), bukavullar, sınır bekçileri (tutakavullar), şehir kapılarının bekçileri (kabakçılar), karavullar, doğancılar, parsçılar, ve diğerleri anılmıştır.⁸⁷ Ancak bu ünvanlardan pek çoğu XV. yy. Orta Asyasının göçebe hayatında geçmemektedir.

Askeri rütbelerden sonra misal tümen, yüz, bin beyi gibi, mülki yönetim memurları gelirdi. Bunların başlıca görevleri halktan alınan bütün vergileri toplamaktı. Orta Asya devletlerinden biri olan Altın Ordu'da askeri ve idari görevliler kesin olarak ayrılmıştı. Herhangi bir eyaleti yöneten bir amir, aynı zamanda halktan alınacak olan vergileri de toplayabilirdi.⁸⁸

İdari sistemi oturmuş topluluklarda resmi işler için kullanılan damgalar vardı. Devlet damgası daha eski zamanlarda iki renkli olarak kazılmıştı. Mavi renk (kök tamga) damganın kullanılması iyice bilinmeyen haller içindi. Alelade devlet damgası (al tamga) kırmızı idi. Ayrıca posta işlerinde kullanılan damga vardı ki, yeşil renge sahipti. Dairelerde ve kontrol kalemlerinde ise siyah damga kullanılıyordu. Devlet damgası uzunlama ve dört köşe idi. Bu damgalar vesika ve mektuplarda kullanılır, kağıdın sonuna basılırdı. Devlet vesikalarından başka elçilik tahriratına ve teslim olmaları talep edilen şehirlere gönderilen tekliflere de basılırdı.⁸⁹ Ancak bu tarz bürokratik işlemlerin

⁸⁶ Bkz.(1), Kaz.SSR, 234.

⁸⁷ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 66.

⁸⁸ A.g.k., s. 75.

⁸⁹ Bkz.(30), SPULER, 320-321.

Ak Orda Hanlığı başta olmak üzere XV. yy.ın diğer göçebe topluluklarında yaşandığına dair bilgilere rastlanmamıştır.

Asırlar boyu yaşanan manevi kültürün önemli bir kolu da şecirelerdir. Bozkır toplumu içinde nesilden nesile devam edegelen şecireler vardır. Kazaklar'ın eski geleneklerine göre her bireyin kendinden itibaren yedi atasına kadar ki süreci bilmesi gerekmektedir. Bunu çocuklarına öğretmek her bir anne babanın vazifesi olmuştur. Bu bilgi aile terbiyesinin göstergesi haline gelmiştir. Sadece anne babasını genç yaşta kaybeden yetimlerin bu terbiyeden uzak olması anlayışla karşılanmaktaydı. Kazaklar içinde her ailenin öz şeciresinin olması yanında her boy, kavim ve cüzün kendi şecireleri de olmuştur. Boy, kavim ve cüzün şeciresini tutup, ifade eden ve halk içinde hürmet gören “şecireciler” diye adlandırılan kişiler vardı. Bu şecireler belli bir cüzü, boyu ve ataları anlatmasının yanında o dönemdeki halkın yaşamına, büyük tarihi olaylara, yapılan göçlere, devletlerarası ilişkilere, zamanın önemli isimlerine dair kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Kazak hanlığı zamanında çok kullanılan şecireler arasında Nisabname-i Cengiz, Nisabname-i Kazak, Mahmut Sabık Tegin Şeciresi, Kıpçak şeciresi sayılabilir.⁹⁰

⁹⁰ Bkz.(1), K.K.T., s. 367-368.

3. İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT

Orta Asya topraklarında bozkır ekonomisinin genel olarak üç temeli oldu. Bunlardan ilki göçebe hayvancılık, ikincisi yerleşik ziraat ve üçüncüsü el sanatları ile ticaret idi. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

3.1. Hayvancılık

XV. yüzyılda Orta Asya halkının temel geçim kaynağı, önceki asırlarda olduğu gibi hayvancılık olmuştur. Orta Asya'nın uçsuz bucaksız topraklarında hayvancılığın temel üç türü gelişme göstermiştir. Bunlar göçebe, yarı göçebe ve yerleşik tarzda yapılan hayvancılık olarak gruplanabilir. Göçebe hayat süren halk koyun, at ve deve yetiştirip sahip oldukları geniş alanlarda hayvancılığı ileri bir seviyeye götürmüşlerdir. Mesela, Nogaylar ile Karakalpaklar batı ve güneydeki yaylalarda, nehir kenarları ve dağ eteklerinde büyük baş hayvan yetiştirerek bu hususta ileri bir safhaya ulaşmışlardır.⁹¹

Hayvancılığın diğer bir türü, yarı göçebe olanıydı ki bu en yaygın olarak görülen türdü. Orta, Batı, Güneydoğu ve Kuzeydoğu Kazakistan topraklarında yaşayan boy ve rular genel itibarıyla yarı göçebe mal yetiştiriciliği ile uğraşmışlardır. Yedisu civarında yaşayanlar bölge ikliminin yumuşak, otu ve suyunun bol olmasına bağlı olarak daha dar bir sahayı gezmek durumunda kalmışlardır. Onların kış aylarını geçirmek amacıyla yerleştikleri değişmez mekanları vardı. Kışın bu bölgedeki dağ eteklerine, ırmak kıyılarına ve Balkaş civarına konmuşlardır.⁹² Yarı göçebe hayvan yetiştiriciler hayvancılığın yanısıra ziraat ve hayvan yemi hazırlamak ile de uğraşmışlardır.⁹³

Genel olarak hayvancılık ile uğraşan halk için "dört tülük mal" şeklinde ifade edilen koyun, at, deve ve sığır çok önemliydi. Hayvanlar yılın dört mevsiminde doğal

⁹¹ Bkz.(9), KT, 119; bkz.(1), Kaz.SSR, 201; tfs. bkz. Materialı Po Oddeleniyu Etnografii Geografiçeskogo Obşestva, vıp.I, 2-15.

⁹² A. M. NİKOLSKİY, Puteşestviye Na Ozero Balhaş i v Semireçenskuyu oblast, zapiski Zap. Sib. Otd. İRGO, kn. 7, vıp.I, 16-26.

⁹³ Bkz.(1), Kaz.SSR, 202.

alanlarda yayılır ve bakılırdı.⁹⁴ Elbette ki onlara bu imkanı veren göçebe hayat tarzlarıydı. Göçüp konulacak yerin geniş, otu bol ve suyunun temiz olmasına dikkat edilirdi. Asırlardan beri süregelen tecrübeden doğan ekonomileri, yayılanabilecek geniş mekanlardan mevsime göre yararlanma sistemini geliştirmiş ve yerleştirmiştir.⁹⁵ Göçebeler sahip oldukları meraların mülkiyet hakkına sahip değillerdi. Otlaklar urug ve boyların ortak mülkü idi. Her uruğun ve boyun kendi meraları ve otlakları vardı.⁹⁶

Göçebe ve yarı göçebe hayvancılar, mevsime göre değişik alanlara giderlerdi. Diğer bir ifadeyle dört mevsimin de dört yerleşim yeri olurdu. Her yerleşim alanının farklı ismi vardı. Yaz mevsimindeki yere yaylak (Jaylav), kıştakine kışlak (kıştav), ilkbahardakine köktev (baharlık) ve sonbahar yerleşim yerine ise küzev (güzlük) adı verilirdi.⁹⁷ Hayvanlarını otlatabilmek ve hem hayvanlarının hem de onlar vasıtasıyla kendi hayatlarını idame ettirebilmek için yılın dört mevsiminde yer değiştirmek durumunda kalıyorlardı. Bir kaynağın verdiği bilgiye göre mesela Kazak boylarından Adayevler yılda 2800 km. hareket etmek mecburiyeti içine giriyorlardı. Ve şu haliyle, bu hayat tarzındaki bir insan yılın üçte birini bütün eşyalarıyla birlikte yolda geçirmekteydi.⁹⁸ İfade edildiği gibi bozkır insanı ekonomik sebeplere bağlı olarak bir yerden başka bir yere hareket ederdi. Kuzey ve Kuzeydoğu Kazakistan bozkırlarında yaşayan boy ve rular İrtiş ve İşim nehirleri boylarında, Zaysan gölü civarında, Altay dağları ile Tarbagatay arasındaki meralarda mevsime göre gidip gelmişlerdir. Batı ve Güneybatı Kazakistan bozkırlarında ömür süren boy ve rular ise Sırderya'dan Turgay nehrine, Ilgız (İlgiz)'dan Tobıl'a, Üstyurt'tan Üya ve Obi nehirlerine yine Yayık, Yelek (İlek), Esed (Yesed), Sakmar ve diğer ırmak boylarındaki alanları mekan etmişlerdir. Güney ve Güneydoğu Kazak bozkırlarında yaşayan boy ve rular ise Balkaş'ın

⁹⁴ A.g.k., s. 202; bkz.(1), K.K.T., 322.

⁹⁵ Bkz.(30), AMANJOLOV, 29.

⁹⁶ S. Y. TOLIBEKOV, *Koçevoye Obşestvo Kazahov v XVII- naçale XIX vekah*, 339; *Kazak- Sovyet Entsiklopediyası*, "Kazak Halkının XV.-XVIII. Ğasırlardağı Adet Ğurıptarı", 177-178.

⁹⁷ Bkz.(30), AMANJOLOV, 29; Bkz. (1), K.K.T., 323; bkz.(35), İKNK, 85; Marat MUKANOV, *Kazak Jerinin Tarihi*, 8; M.S. MUKANOV, *Etniçeskaya Territoriya Kazahov v XVIII Naçale XX vekov*, 6; kışlak için tfs. bkz.(96), TOLIBEKOV, 519-544, yazlık için a.g.k., 555-565, köktev için, a.g.k., 544-554 ve güzlük için a.g.k., 566-594.

⁹⁸ "Materialı Ekspeditsionnih İssledovaniy Akademi Nauk SSR" vıp. 13, Seriya Kazahstankaya Osobnosti Selskogo Hazyaystva Adayevskogo Uyezda, 108-109.

güneyindeki Yedisu bölgesine, Çu ve Sırderya'nın yukarı kısımlarını mesken tutmuşlardır.⁹⁹

Yazın göçülen yerlerin genel özellikleri olarak otlu, nehir ile göl civarları, havasının serin, sivrisineğinin az, yüksek dağların eteklerinin olması sayılabilir. Kış mevsiminde ise soğuk rüzgardan korunacak kuytu, ılık, güneşli dağlı yerlere, kumlu tepelere veya hayvanları tipiden koruyacak ormanlı, kamışı bol yerlere yerleşilirdi. Köktevlik (baharlık) alanlar çoğunlukla hayvan yavrulatmaya ve yavruların ayaklanmasına uygun yerler olurdu ki, bu alanlar genelde suyu bol, nehir ve göllerin etrafından seçilirdi. Genellikle ilkbahar mekanı (köktev – baharlık) ile sonbahar yerleşim alanları (küzev – güzlük) aynı olurdu.¹⁰⁰ Ancak göçebeler her zaman dört mevsime bağlı olarak gittikleri yerlere yerleşmeyebilirdi. Mesela Kasım Han döneminde devamlı kaldıkları yerleşik kışlakları olmamıştır. Kışın aralıksız bir şekilde bir yerden başka bir yere göçüp durmuşlardır. Göçebeler için kış aylarında görülen en büyük problem hayvanlarının yem meselesi olmuştur. Kasım Han'la Şeybaniler arasında uygun otlaklara sahip olmak için aralıksız bir şekilde devam eden savaşlar yapılmıştır. Bu savaşların esası otu ve suyu bol meraları elde etmek idi. Aksi takdirde yoğun kar ve dondan toplu hayvan ölümleri, çeşitli hastalıklar ve bütün bunların akabinde de insan ölümleri başlamaktaydı.¹⁰¹

Orta Asya halklarının en büyük özellikleri hareketli kitleler olması idi. Onlara bu hareketliliği sağlayan mevsim değişikliklerine bağlı olarak göç etmeleriydi. Göçebeler için yola çıkmak çok güç bir hadise değildi. Develere ve atlara bütün eşyalarını yükleyip kervanlar halinde silahlı koruyucularıyla birlikte uzak yerlere hareket edebiliyorlardı. Göç sırasında her türlü harekete hazır durumdaydılar. Bunlar göç ederken aynı zamanda yabani hayvanları avlar, savaşır ve yerleşik bölgeleri dağıtabilirlerdi. Şehirleri gerektiği zaman zorlanmadan bir çöl haline getirebilirlerdi.¹⁰² Göçüp yerleşmenin iki türü vardı. Birincisi büyük topluluklar halinde göç ikincisi ise irili ufaklı gruplar halinde göç ediş

⁹⁹ Bkz.(97), MUKANOV(1994), 8; Bkz.(97), MUKANA OV(1991), 6-7.

¹⁰⁰ Bkz.(1),K.K.T., 323; bkz.(35), İKNK, 91-95, 105-106.

¹⁰¹ S.Y. TOLIBEKOV, *Obşestvenno-Ekonomiçeskiy Stroy Kazahov v XVII-XIX vekah*, (Almatı 1959), 177-178.

¹⁰² A.g.k., 167.

idi. Sık yaşanan iç mücadeleler ve savaflara bağlı olarak küçük topluluklar halinde göçüp konma tehlikeli sonuçlar yaratabiliyordu.¹⁰³ Göçüp konma hareketleri hayvan yetiştiricilerine mevsime göre iyi yayılımlardan faydalanmaya imkan vermiştir. Genel olarak her boyun kendisine ait göç yolları olurdu ve başka boylar bu yolu kullanmazdı. Yaz ve bahar aylarında mekanlarını değiştiren göçebelerin kış için değişmez mekanları olurdu. Göçüp konma zamanlarında boy üyelerine ait hayvanlar bir araya getirilip yayılırdı. Genelde göçüp konmaya gücü, aracı ve yaylaya götürüp beslenmesini sağlayacak çok miktarda hayvanı olmayan fakirler ziraat ile uğraşırlardı.¹⁰⁴

Bu yaşam biçimi göçebeler için hem güç hem de güçsüzlüğün ifadesiydi. Bütün varlıklarıyla birlikte sürekli göç halinde bulunmaları onların ayakta kalmalarını sağlıyordu. Çok kısa sürede bir araya gelebiliyorlar ve savaş durumuna geçebiliyorlardı.¹⁰⁵ Çünkü onlar hayvan ve diğer eşyalarıyla birlikte göçerlerken hem tabiattan gelen düşmanlara karşı hem de komşularından gelebilecek saldırılara karşı hazırlıklı durumdaydılar. Göçebe hayvancılıkla uğraşan toplumların yaşam biçimlerinden kaynaklanan her an hazır askeri güçleri bulunuyordu. Bu yaşam tarzının insanlar üzerindeki en olumsuz veya zayıf olarak addedebileceğimiz tarafı, kış mevsiminde çok sık karşılaşılan, soğuktan ve açlıktan hayvanların kütleler halinde kırılması (cut) idi ki, bu durum ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan göçebeler için bir çöküm demektir. Bozkır insanı için yaşanabilecek en büyük felaket bu "cut" hadisesi idi. İfade edildiği gibi bu olay daha ziyade kışın sert geçtiği zamanlarda vaki olmuştur. Karasal iklime sahip Orta Asya bozkırlarında cutlar çok sık tekrar etmiş ve göçebe halk neticede çok zor durumlar içine düşmüştür.¹⁰⁶ Yerleşik hayatta olmadıklarından ve bu yaşam biçimini benimsemediklerinden dolayı, bu kayıplarını ticaret, zanaat veya da ziraat yoluyla telafi edemiyorlardı. Görüldüğü üzere çok geniş alanları kaplayan ve uzun süren göç hareketleri, bozkır insanı için zaman zaman olumsuz neticeler veriyordu. Kışın sert geçmesi, çok kar yağması ve hayvanların yeteri derecede beslenememesi

¹⁰³ Bkz.(1), Kaz.SSR, 47.

¹⁰⁴ Bkz.(1), K.K.T., 323-324.

¹⁰⁵ Bkz.(101), TOLIBEKOV, 178.

¹⁰⁶ N.G. APOLLOVA, Ekonomik ve Sosyal Sorunlar ve Siyasal Durum Kazakistan'da ve Rusya'da XVIII- yüzyıla kadar, 48-49; bkz.TOLIBEKOV, 178.

neticesinde hayvanlar zayıf düşüyordu. Özellikle kış aylarındaki göç esnasında, ekonomileri göçebe hayvancılığa dayanan bozkır insanı bu şekilde önemli kayıplara uğruyordu.¹⁰⁷ Göçebeler için sadece kış ayları değil yaz ayları da aynı ölçüde sıkıntılı geçmiştir. Kışın soğuktan ve cut hadisesinden dolayı mağdur olan halk, yazın da aşırı sıcaktan ve su sıkıntısı nedeniyle zor durumlara duçar olmuştur. Yaz aylarında bozkır, su kaynakları itibarıyla son derece kısıtlı imkanlara sahiptir. İlkbahar mevsiminde yağmur ve karların erimesiyle oluşan küçük çaptaki göletler ve akarsular yazın bölgeye yağmurun yağmaması ve yüksek derecede sıcaklıkların yaşanması sonucu buharlaşıp kururlardı. Akarsular kuruyunca ihtiyaç duyulan su, kuyulardan tedarik edilmeye çalışılırdı. Aral ve Hazar civarındaki topraklar suların çekilmesiyle tuzlanırdı. Hatta civarda yetişen otların dahi bu nedenden dolayı tuzlandığı vakidir.¹⁰⁸ Bilhassa göçebe hayvancılığın hakim olduğu bozkırın orta, batı, kuzey ve doğu kesimlerinde hayvanların su ihtiyaçlarını karşılamak oldukça güç bir mesele idi. Bozkırlık alanlarda bu ihtiyacı tedarik etmek için ifade edildiği gibi kuyulardan yararlanılmıştır. Bu hususta derinliği 3 veya 10 metreden 100m.'ye kadar ulaşan kuyular kazılmıştır. Mesela Mangışlak'da yılda, 200'den 600'e kadar değişen sayıda yeni kuyuların kazıldığı şeklinde bilgiler mevcuttur.¹⁰⁹

Boylar ve rular mevsimdeki sıcaklık ortalamalarına, sahip oldukları coğrafyadaki mevsim durumuna göre 50-100 km. ile 1000-2500 km. arasındaki bir araziye geçme durumunda kalabiliyorlardı.¹¹⁰ Kışlaklardan, yaylağa gidiş hareketleri bir bayram havasında olurdu. Göçün başını güzel bir kız çeker, diğerleri onu takip ederdi. Yeni gidilen yerde gecenin ilerleyen saatlerine kadar oyunlar oynanırdı.¹¹¹

Yetiştirilen hayvanların büyük bir kısmını koyun ve at teşkil etmiştir. Halk çoğunlukla eti çok, yünü iyi, kuyruklu koyunları beslemiştir. Koyun eti halkın temel gıdası olmuştur. Koyunun sütünden kurt, irimçik, süzme yoğurt, tereyağ yaparlardı.

¹⁰⁷ A.g.k.(APOLLOVA), 47.

¹⁰⁸ A.İ. LEVŞİN, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, 54.

¹⁰⁹ Bkz.(30), AMANJOLOV, 30.

¹¹⁰ Bkz.(35), İKNK, 85.

¹¹¹ A. HARUZİN, *Kirgiz Bukeyevsko Ordı (Antropolo Etnogoliçeskiy Oçerk)*, vıp I, 71-72.

Ayrıca koyunun yününden, derisinden de yararlanırlardı.¹¹² Bu nedenle koyun yetiştiriciliği hemen hemen her yerde yaygınlaşmıştır.¹¹³ Koyunun diğer bir özelliği de paranın yerine kullanılmış olmasıydı. Bu bağlamda alışveriş aracı olarak da insanlara hizmet etmiştir.¹¹⁴ Yetiştirilen hayvanlar arasında en büyük oranı koyun almaktaydı. Koyunu at, keçi, büyükbaş hayvanlar ve küçük bir oranla develer takip ederdi. Koyunun ilk sırada olmasının sebebi büyükbaş hayvanlara nazaran daha az otlar besleniyor olması, kışın sert geçtiği, karın fazla yağdığı, don olduğu aylarda kar içinden çıkan otların ve çalıkların uçlarıyla besleniyor olmaları idi. Büyükbaş hayvanlar bu ağır şartlara dayanamıyordu.¹¹⁵ Kısacası göçebe halk uzun yıllara dayanan tecrübeleri sonucu Orta Asya'nın doğal şartlarından yararlanmayı bilmiştir. Bu noktada soğuğa, sıcağa iyi dayanan ve yılın oniki ayında açık gökyüzü altında durabilen hayvanları yetiştirmiştir.

Göçebelerin hayatında çok önemli yer tutan hayvanların başında at geliyordu. Göçme zamanlarında ve askeri seferlerde at onlar için kıymeti büyük bir taşıt olmuştur.¹¹⁶ Binme aracı olmasının yanı sıra at, sağılabilen, kesilebilen yiyecek özelliği de taşımıştır. Göçebe halka et, süt, deri vermiştir. At kılından ihtiyaç duyulan ipler ve urganlar yapılmıştır. Etinin yenilebilir olmasından dolayı at etinden türlü yemekler yapılırdı. Kısrağın sütünden kıymız yapılır, ekşitilirdi.¹¹⁷ At baş zenginlik olarak hesaplanırdı. Göçebe adam için at çok kıymetliydi. Onunla savaşır ve onunla ava çıkardı. Askeri seferler ve savaşlar sırasında atın yerini hiçbir şey tutamıyordu. Kendisine atın etini yemek, sütünü içecek ederdi. Derisinden kılık kıyafet yapardı. Sadece atın değil her türlü hayvanın etinden, sütünden, derisinden ve yününden faydalanılırdı. İfade edildiği gibi at sayısı zenginliğin ölçüsü idi. Kaynaklar bu hususta şunun gibi bilgiler vermektedir : “Bu devletin adamlarının çoğu zenginliğe sahip. Onlardan çoğunun onbinden fazla atı var”.¹¹⁸ Genelde atlar kısa, başı büyük, bacakları

¹¹² Bkz.(30), AMANJLOV, 30; bkz.(1), K.K.T., 324.

¹¹³ Bkz.(9), KT.,119; bkz.(106), APOLLOVA, 47.

¹¹⁴ Bkz.(1), K.K.T., 324.

¹¹⁵ Bozkırda yetişen hayvan cinsleri, otlar, otlaklar ve hayvan başına düşen ot miktarı için tfs. Bkz.(35), İKNK, 84-87.

¹¹⁶ Bkz.(9), KT., 119.

¹¹⁷ Bkz.(30), AMANJLOV, 31; bkz.(1), K.K.T., 324.

¹¹⁸ Bkz.(1), Kaz.SSR, 61.

kısa, güçlü, dayanıklı ve çok hızlıydı. Göçebe hayata uygun olan ve her zaman kullanılabilen atlar yetiştirilmiştir. Kıpçaklar'ın yetiştirdiği hayvanlar özellikle at, satış malzemesi olarak da kullanılmıştır. Bu atlar Afganistan, İran, Mısır, Bizans, Hindistan pazarlarında satılmıştır. İbn Batuta bu konuda şöyle demiştir : “Deşt- Kıpçak'tan Hindistan'a götürülen atın değeri gümüş akçe ile yüz dinardı. İyi atın değeri ise beşyüz dinar veya ondan da fazlaydı.”¹¹⁹

Büyükbaş hayvanlar göçebelerin araçları vazifesini görürdü. Mesela öküzler arabaları çekerdi. Bu bağlamda Orta Asya'nın güney bölgelerindeki en önemli ulaşım araçlarından biri deve idi. Deveden genelde uzağa göçerken yada ağır yükleri taşıran faydalanılırdı. Uzak yere göçe çok uygun olmayan sığırı, genelde yarı göçebeler yetiştirmişlerdir. Beslenen, yetiştirilen hayvanlar arasında en az olanı ise keçi olmuştur.¹²⁰

Deşt-i Kıpçak bölgesi için İbn Battuta şöyle yazmıştır : “Hiç kimse hayvanına özel yem, ot vermiyordu. Sultan da başkaları da böyle yapıyordu. Bu bozkırın bir özelliğidir. Onun otu, hayvana verilecek arpadan az değildi. Bunun gibi farklılıklar başka hiçbir devlette yok. Bu nedenledir ki burada hayvan çok...”¹²¹ Battuta'nın ifadelerine denk gelecek şekilde Plano Karpini ise bozkır göçebeleri için şunları kaleme almıştır : “Hayvan bakımından (deve, öküz, koyun, keçi, at) çok zengindirler. Taşıt, araç olarak kullanılabilen hayvanlar onlarda çok boldur. Bu kadar çok hayvan, dünya üzerinde hiç kimsede yoktur...”¹²²

Hayvancılığın üçüncü bir türü yerleşik hayvancılık idi. Yerleşik hayvan yetiştiriciliği Kazakistan'ın güneyinde, Sırderya ile Karadağlar'ın güney eteklerinden akıp gelen ırmaklar boyunda ekincilikle uğraşan boy ve rular tarafından yapılmıştır. Bu bölgede hayvancılık sulamalı ziraat ve özellikle balıkçılıkla bir arada yürütülmüştür. Yerleşik hayat koşullarının yaşandığı bu alanlarda büyük baş hayvanlar yetiştirilmiştir. Sırderya ve Karadağlar'ın güney kesimlerinde yarı göçebe hayvan

¹¹⁹ A.g.k., s. 61.

¹²⁰ Bkz.(1), K.K.T., 324.

¹²¹ Bkz.(1), Kaz.SSR, 60.

¹²² A.g.k., s. 60; bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 54; bkz.(78), KAFALI, 138.

yetiştiriciliği de yapılmıştır. Bahar ve yaz aylarında Deşt-i Kıpçak bozkırına göçen halk, sonbahar ve kışta geri bu bölgeye gelmiştir. Mangışlak bölgesi ve Aral civarında yaşayan boy ve rular sürekli göçüp konma durumunda kalmışlardır. Bu nedenle onların yaşadıkları daimi yerleri ve evleri olmamıştır.

Görüldüğü üzere hayvancılık halkın temel mesleği olmuştur. Genelde sık yaşanan savaşlar ile mücadeleler döneminde ele geçen ganimetler hakkında, kaynaklarda öncelikle dört tülük hayvanın, göçebe çobanlara has keçe ev ve yük arabası gibi yaşamsal eşyaların adları geçmektedir.

Göçebe yaşayışa çok uygun olmayan büyük baş hayvanlar, sadece güney ve güneydoğudaki yerleşik alanlarda yetiştirilmiştir. Halkın temel gıdası olan ürünler, et, süt, yağ, kırmızı gibi malzemeler hayvancılıktan sağlanıyordu. Yeme içmenin yanısıra hayvancılıktan ayrıca, giyim-kuşam, eğer takımı, ev eşyaları (keçe, kilim, kemer, kap kacak) gibi ihtiyaçlar da karşılanıyordu. Ele geçen her türlü deri, yün ve kemik işleniyordu.¹²³

Söz edildiği gibi göçebe hayvancılık otu, suyu bol, iklimi hayvan yetiştirmeye müsait alanların olmasını gerekli kılıyordu. Ancak böyle alanların her zaman az olması komşular arasında savaşlar ile anlaşmazlıkların doğmasına yol açıyordu. Mesela Yedisu bölgesi göçebe hayvancılıkla uğraşan insanlar için uygun ikliminden dolayı her zaman cazibe merkezi olmuştur. Batıyı ele geçiren Moğol idarecileri merkezlerini buraya taşıırken¹²⁴ Kazak boylarına üstünlük kurarak Yedisu bölgesini ele geçiren Cungar hanı Golden Tseren de devletin merkezini bu bölgeye taşımış ve İli nehriyle Kur-kara-usu civarını şahsi mülkü yapmıştır.¹²⁵ Hayvancılık tabii şartlara da bağlı oluyordu. Hayvanlar için yem, ot hazırlığı yapılmıyordu. Kış mevsiminde de hayvanlar yayırlardı. İbn Ruzbehan göçebeler için Sırderya topraklarının çok kıymetli olduğunu belirterek, Ceyhun civarını ise kamış ile çevrilmiş, hayvan yemi ile odunu bol, zengin bir yer olarak ifade etmiştir.¹²⁶

¹²³ Bkz.(1), Kaz. SSR, 201-204.

¹²⁴ V.V. BARTHOLD, Soçineniya, Tom III, 433; Tom II, çast 2, s. 186-187.

¹²⁵ Bkz.(31), YORULMAZ, 34.

¹²⁶ Bkz.(9), KT, 164.

Göçebe hayvancılığın bozkır insanının zihnen gelişmesi yönünde engel teşkil ettiği, ilim, sanat gibi alanlarda herhangi bir gelişme kaydedilmediği ileri sürülmüştür. Bu konuyu işleyen birçok çalışma yapılmıştır.¹²⁷

Asırlar boyu hayvancılık ile uğraşan bozkır halkı sahip oldukları hayvanların özelliklerine ve durumuna hakimdi. Bozkır insanı gördüğü bir atı kaç yıl geçse de yanılmadan tanırdı. Çobanlar, koyunlarını renginden ayırırdı. Bozkır göçebe insanı gıda temini için sürekli hayvan kestiği için hayvanın tüm bedenine ve anatomik yapısına dair çok fazla bilgiye sahipti. Bu tarz bilgilerinin yanı sıra çeşitli hayvan hastalıkları hakkında da bilgilere vakıftılar. Sahip olunan bütün bu bilgiler asırlar boyu toplanan tecrübe temeline dayanıyor ve babadan oğula aktarılıyordu.¹²⁸

Bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki asırlar boyu yerleşmiş, geleneksel bir uğraşı olan hayvancılık insanların temel meşgalesi durumunda idi. Bozkırda havanın ve siyasi durumun iyi olduğu rahat yıllarda mal sayısı çok hızlı bir şekilde çoğalıyordu. Göçebe, yarı göçebe ve yerleşik türleri olan çobanlık, bölgenin coğrafi yapısına göre değişiyordu. Yaşamları boyunca kendilerine yoldaş, yiyecek, taşıt ettikleri hayvanlar insan ömründe önemli bir yer tutuyordu. Bu saha onlara yeme-içme, kılık-kıyafet ihtiyaçlarını ve evle ilgili malzemelerini sağlıyordu. Bu konu hakkında Şokan Valihanov şöyle demiştir: “Göçebe halk hayvanı ile yemiş, içmiş ve giyinmiştir. Onlar için en önemlisi hayvandır.”¹²⁹ Hayvancılık ayrıca, onların göçüp konma gereksinimlerine uygun düşüyordu. Hayvancılık sahip olduğu geleneksel özelliklerine bağlı olarak ehemmiyetini her zaman muhafaza etmiştir.

¹²⁷ Tfs. Bkz.(96), TOLIBEKOV, 295-374.

¹²⁸ Bkz.(1), K.K.T., 372.

¹²⁹ Bkz.(30), AMANJOLOV, 32.

3.2. Avcılık

Orta Asya topluluklarının ekonomisinde avcılık ek meslek olmuştur. Göçebe halk hayvancılık ile birlikte avcılık meşgalesiyle de uğraşmışlardır. Avcılık hiçbir zaman ayrı, özel bir meslek haline gelmemiştir. Bu uğraşının halk ekonomisindeki payı az olmuştur. Gıdalarını ve ihtiyaç duyulan bazı eşyaları temin etmek için ava gerek duyulurdu. Et sıkıntısı hasıl olunca ava çıkılırdı. Kaynaklarda hanların veya büyük asillerin avları hakkında pek çok bilgi vardır.¹³⁰ Eskiden olduğu gibi XV. yy.da'da bozkırda avcılık önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır. Geniş Orta Asya bozkırları çok çeşitli av hayvanı barındırmaktaydı. Daha çok avlanan hayvanlar arasında tilki, porsuk, kurt, sayga (geyik türü), tavşan ve diğerlerini görmekteyiz.¹³¹ Göçebe halk genelde hayvanlarını yaylaya salınca avcılık yapmışlardır. Onlar çoğunlukla samur, susar, tilki, bozkır tilkisi, yabani kedi gibi kıymetli hayvanları derisi için, yabani koyun, yabani at, geyik, dağ keçisi, ceylan gibi hayvanları da eti için avlamışlardır. Maral (buğü) ve geyiği (böken) ise boynuzu için yakalamışlardır. Kaz, ördek, keklik, kırğavıl (tavuk cinsinden açık renkli kuş), duvadak (kaza benzeyen yabani kuş), bildircin gibi eti yenebilen kuşları da her türlü usülleri kullanarak avlamışlar ve kendilerine yardımcı yemek etmişlerdir. Hayvancılıkla uğraşan bir topluluk olan göçebelere ayı, arslan, kaplan, kurt gibi yırtıcı hayvanlar büyük zararlar getiriyordu. Göçebe halk ile birlikte hareket eden diğer tehlikeli bir hayvan da kurt idi. Bozkır toplumu bu gibi yırtıcı hayvanlardan mallarını korumak için avlanma yolunu kullanmıştır. Ele geçen bu türlü hayvanların derisi de işlerine yarıyordu. Avlanma yöntemleri eskiden kalma idi. Bu usüller çukur kazma, tuzak kurma, ağ germe, yay kullanma, iz sürme, engel koyma, köpek salma, kuş salma şeklinde sıralanabilir. Avcılıkta kartal, laçin (şahin neslinden yırtıcı kuş), doğan, kırğıy (eğik gagalı keskin tırnaklı yırtıcı kuş), turımtay gibi yırtıcı kuşlardan faydalanılmıştır. Bu sisteme “sayatşılık” demişlerdir. Bu tarz yırtıcı kuşları deneyip, yetiştiren, bu işi bilen uzmanlar vardı ki, onlara “kuşbeyi-sayatşılar” adı

¹³⁰ Bkz.(14), KLYAŞTORNIY-SULTANOV, 336-337; bkz.(1), Kaz.SSR, 204.

¹³¹ Bkz.(106), APOLLOVA, 60.

verilmişti. Bu hususiyetler nesilden nesile aktarılagelmiştir. Avcılığın mesleklik özelliği ile birlikte askeri ve sportif sıfatı da vardı.¹³² Kumlu, ırmak ve göl civarlarındaki kamışlı alanlarda daha çok sayga avcılığı yapılmıştır. Tilki, porsuk, kurt gibi vahşi hayvanların derilerinden, yaban keçisi, sayga, kulan ve tavşanın ise derisinin yanı sıra etinden de faydalanılmıştır. Bu hayvanların derilerinden kalpak, çizme, kürk ve pantolon yapılmış ve en önemli ihraç ürünleri arasında yer almıştır.¹³³ Tilki ve kurt avcılığı, tazı ve kartal kullanılarak uzun kovalamacalar sonunda gerçekleştirilirdi. Atlarına binerler ve avlarını yakalayana kadar koşarlardı.¹³⁴ Göçebeler özellikle orman çevresinde yaşadıkları taktirde sürekle avları düzenlerlerdi. Rubruk avcılığa dair şunları dile getirmiştir: “Onlar avlanmak istedikleri zaman büyük gruplar teşkil ederler ve av hayvanı bulunduğunu bildikleri yerleri kuşatırlar ve hayvanları çevirinceye kadar bir daire biçiminde yavaş yavaş birbirlerine yaklaşırlar; bundan sonra hayvanları oklarla öldürürler.¹³⁵ Yapılan bu sürekle avlarının yalnız iktisadi değil ifade edildiği gibi askeri önemi de vardı. Sürekle avları askerin yetişmesini kolaylaştıran talimler olarak görülmüştür. Sürekle avları genelde kışın yapılırdı. Han, ava hazırlanmak için ordulara ve karargahlara gereken emirleri verir, av için kaç kişi ayrılması gerektiğini bildirirdi. Ordunun onlu teşkilatına uygun olarak, sürekle avına ayrılan birlikler onlar, yüzler ve binler şeklinde hareket ederlerdi. Süvari birlikleri bir ay, bazen daha uzun bir süre hanın kumandası altında geniş bir alanı kuşatırlardı. Kuşatma halkası acele edilmeden daraltılmaya başlanırdı. Hayvanların toplu olarak öldürülmesi kolaylaşınca kadar halkayı daraltırlardı. Genel olarak hayvanları vurmaya önce han ve yakınları başlar sonra rütbelerine göre askeri şefler ve nihayet askerler gelirdi. Av ganimetin sayılması ve paylaşılması ile sona ererdi. Bu avlardan elde edilen et ve deriler göçebeliler için iktisadi değer taşıyordu.¹³⁶ Toplu olarak ava çıkılırdı. Tespit edilen bölgenin etrafını sarmak şeklinde yapılan bu tarz av, askerler için savaş talimi olarak düşünülmüştür. Genelde avcılık gıda temini için yapılıyordu. Avlanan hayvanların derisiyle de çeşitli ihtiyaçlarını karşıyorlardı. Geyik, arkar (büyük

¹³² Bkz.(1), K.K.T., 326-327.

¹³³ Bkz.(106), APOLLOVA, 60.

¹³⁴ **Materialı Po Kazahskomu Abıçnomu Pravu I**, 213.

¹³⁵ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 55; bkz.(78).KAFALI, 138; bkz.(25), KÖPRÜLÜ, 426.

¹³⁶ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 56.

boynuzlu, koyun soyundan gelen yabancı hayvan), maral, yaban geyiği ve suda yüzen kuşlar avlanırdı. Uzağı görebilen ve attığını kaçırmayacak derecede iyi okçu olan Kıpçaklar, yay ve oktan başka kuş salma, tavşanı, tilkiyi ve kurdu da köpekle yakalama gibi yöntemleri kullanıyorlardı. Samur, beyaz fare gibi hayvanların derisinden başlıklar ve çeşitli kıyafetler yapılıyordu. Hayvan derilerinden yapılan eşyalar özellikle Orta Asya pazarlarında ilgi görüyordu.¹³⁷

Avcılığın yanı sıra balıkçılıkla da uğraşmıştır. Nehir kenarında oturanlar ve maddi durumu iyi olmayanlar balıkçılığı kendilerine meşgale etmişlerdir. Sonuç olarak Orta Asya halkları avcılık ve balıkçılığı kendilerine ek iş etmişlerdir. Avcılığın iki şekli olduğunu anlamaktayız. Bunlardan birincisi özel çıkıp avlanma türünde ikincisi ise toplu avcılık türünde idi. Toplu çıkılan ve etrafını sarma şeklinde olan avlanma, genelde seferler ve savaşlar döneminde askere yemek bulmak için yapılırdı.¹³⁸

3.3. Ziraat

Genel itibarıyla Orta Asya'da Moğollar'ın gelişiyle birlikte ziraat, belli bir süre için çökmüştür. Şehir surları yıkılmış, şehirler ve yerleşik alanlar talan edilmiştir. Sırderya ve Maveraünnehir civarında ekincilikle uğraşan halkın bir kısmı başka yerlere göç ettiğinden, zirai faaliyet önemli ölçüde zarar görmüştür. Bölgeye Moğollar'ın hakim olmasından sonra diğer alanlarda olduğu gibi zirai alanda da önemli bir gelişme başlamıştır. Kaynaklarda Altın Orda döneminde (Erzen Han, Mübarek Han, Barak Han) ekinciliğe önem verildiği kaydedilmiştir.¹³⁹ Görülüyor ki Moğol istilasından sonra ziraat işleri de düzene girmeye başlamıştır. Tarım, Orta Asya'nın güneyinde ve özellikle güneydoğusunda, şehir hayatının canlandığı yerlerde etkili oldu.¹⁴⁰ Buradan da anlaşılıyor ki ekincilik, yerleşik hayat ile sıkı ilişkide olmuştur.

¹³⁷ Bkz.(1), Kaz.SSR, 63.

¹³⁸ A.g.k., 48.

¹³⁹ K.A. PİŞÇULİNA, *Yugavostaçniy Kazahstan v Seredine XIV- Naçale XVI veka. (Voprosi Politiceskoy i Sotsialno-Ekonomiceskoy İstorii)*, 215; V.V. BARTHOLD, *Ulugbek i Yevo Vremya Soçineniya*, 111.

¹⁴⁰ Bkz.(1), Kaz.SSR, 204.

Yedisu toprakları ile bozkırın güney yaylaları öteden beri zirai kültürün beşiği olan yerlerdi. Kazak Hanlığı devrinde bu bölgenin geleneksel zirai ekonomisi sürekli gelişme göstermiştir. Sırderya, Arıs, Çu, Talas nehirlerinin düzlüklerinde sulamalı tarım iyi bir seviyeye ulaşmıştır. Nehir sularını alarak toprak sulayan kanallar ile arklar mevcuttu. Bu kanal ve arklar (sulama sistemleri) sayesinde tarlalar sulanabiliyor, yeterli verim alınabiliyor ve su sıkıntısı çekilmiyordu. Kanal ve ark sistemi son derece mükemmel işlemekteydi. Bu kanal kalıntılarına pek çok şehirde rastlanmıştır. Buralardan başka nehir civarlarındaki, göl kenarlarındaki, çöl ve çölleşmiş bölgelerdeki halklar da ziraat ile uğraşıyordu. Karadağ, Uludağ yaylalarında, Ertis nehri civarında, Zaysan gölünün yakasında da ekincilik epeyce gelişme göstermiştir.¹⁴¹ Orta Kazakistan'da ise ekincilik, daha çok Sırı-su ve onun kolları civarında ve ayrıca Sortı-su, Sarı üzen, Hadaymendi, Kendir, Büyük ve Küçük Turgay ile civarındaki göllerin yakınlarında yapılırdı.¹⁴² Bütün bunlara ilaveten Sarı Su civarında sulu tarım yapılmaktaydı. Aral civarında ise Karakalpaklar ziraat ile uğraşmışlar ve sulu tarım yapmışlardır.¹⁴³ Güneydoğu Kazakistan'da ve Kırgızistan civarında, Çu, Talas, İli, Karatal ve Göksu nehirlerinden açılan kanallar vasıtasıyla sulu tarım yapılabilmekteydi.¹⁴⁴

Göçebe ve yarı göçebe hayvancılığın olduğu bölgelerde ziraat, hayvancılık ile birlikte yürütülmüştür. Ekilebilen alanlar genelde kışlakların civarında olmuştur. Ziraatin olduğu bölgelerde sahiplenmeler de görülmüştür. Hayvanı çok olan zenginler, baharda kışlaklarından yaylalara göçer ve toprağı kazarak ekin ekerlerdi. Tarlalarına bakma sorumluluğunu da kışlaklarının yanında oturan fakirlere yüklerlerdi. Onlara sağlabilen ve taşıt olarak kullanılabilen bir hayvan verirler ve sonbaharda ele geçen ürünün çoğunu da alırlardı.¹⁴⁵

Orta Asya bozkırlarında ancak hayvanları olanlar göç ederlerdi. Yerleşik hayata geçenler hayvanları olmayan, ekonomik sıkıntı içinde bulunan fakirlerdi. Bundan dolayı

¹⁴¹ Bkz.(30), AMANJOLOV, 33; bkz.(1), K.K.T., 324.

¹⁴² A.N. MARGULAN, *İz İstorii Gorodov i Stroitelno İskustva Drevnogo Kazahstana*, 92-95.

¹⁴³ Bkz.(106), APOLLOVA, 51-55.

¹⁴⁴ V.V. BARTHOLD, *Oçerki İstorii Semireçya*, 164.

¹⁴⁵ Bkz.(1), K.K.T., 324; bkz.(96), *Kazak- Sovyet Entsiklopediyası*, 178.

göçüp konmaya imkanı olmayan, yaylaya götürüp beslenmesini sağlayacak çok sayıda hayvanı bulunmayan fakirler ziraat ile uğraşmışlardır. Bu tür insanlar, sahip oldukları az miktarda topraklarının yanında yaşadıkları ve göç etmedikleri için Türkçe ifadeyle “jatak” veya “oturak” diye adlandırılmışlardır.¹⁴⁶ Yukarıda da ifade edildiği gibi bunlar göçeden zenginlerin ekinlerini ekerlerdi. Bu kesim halkın yerleşik hayata geçişte temel oluşturdukları söylenebilir. Daha ziyade yarı göçebe ömür süren jataklar, hayvanları yetersiz olduğu için ırmaklardan balık avcılığı da yapıyorlardı.¹⁴⁷ Çeşitli vesilelerle hayvanlarını kaybedenler de geçinebilmek için ekinciliğe ve balıkçılığa yöneliyorlardı.¹⁴⁸ İrtiş'te, Yayık'ta, Hazar Denizinde, Zaysan Gölünde çiftçiler aynı zamanda balık avcılığı ile de uğraşmıştır.¹⁴⁹ Göçebeler arasında ekincilikle ve balıkçılıkla uğraşmak aşağılık bir durum olarak sayılıyordu. Bu şekilde onlar toprağa bağlanarak özgürlüklerini kaybedeceklerini düşünüyorlardı.¹⁵⁰ Bu nedenle bozkır insanı mecbur kalmadıkça ekincilikle uğraşmamıştır. Buradan sadece fakirlerin, ekincilik ve balıkçılıkla uğraştıkları sonucuna varabiliriz. Göçebelerin yerleşik hayata geçmeleri memleketin diğer yerlerine göre Sırderya boyu ile Yedisu'nun batı tarafı bölgelerinde daha hızlı gelişti. Göçebe halkın bu bölgelerde gerçekleşen yerleşme türleri belgelerde yazılmıştır. Bu belgelere göre önceki göçebe gruplar : oturulacak yerlerdeki sakinlere, kışlaklarda (yarı yerleşik hayatta) oturanlara ve göçebelere ayrılıyordu.¹⁵¹

Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kaynakların verdiği bilgilere göre en çok darı ekilmiştir.¹⁵² Darının dışında arpa ve buğdayın da ekildiğine dair malumatlar vardır. Bölgenin güneyinde mısır da ekilmiştir. Zirai aletler olarak tese, ketpen (ketmen), karapayım soka, tis ağaç, tırmık, el orağı, şot, cir-agaç, mala kullanılmıştır. Ürünlerin kabuğunu çıkarmakta ve un yapımında ise “ağaç keli” ile el değirmeninden

¹⁴⁶ Bkz.(30), AMANJOLOV, 35; bkz.(1), K.K.T., 325; bkz.(14), KLYAŞTORNIY-SULTANOV, 336.

¹⁴⁷ Bkz.(106), APOLLOVA, 60.

¹⁴⁸ Kazahi, İstoriko Etnogofireçeskoye İssledivaniye, s. 165.

¹⁴⁹ Bkz.(30), AMANJOLOV, 35.

¹⁵⁰ E. K. MEYENDORF, Puteşestviye iz Orenburga v Buharu, (önsöz ve redaksiya N. A. Halfin), 40.

¹⁵¹ Bkz.(9), KT, 165.

¹⁵² Bkz.(14), KLYAŞTORNIY-SULTANOV, 335.

faaydalanılıyordu. Ekim araçları ise öküz, at ve deve idi. Alınan ürünler ambara konulup, saklanırdı.¹⁵³

Orta Asya toprakları içinde ziraatin yapıldığı belli başlı merkezler vardı. Bu yerlerin ortak özelliği genelde güney kesimlerinde ve nehirlere yakın bölgelerde olması idi. Yağışın az olduğu memleketlerde sulamaya olan ihtiyaç çeşitli yollarla sağlanıyordu ki Orta Asya bozkırlarında bu sistem kanallar ve arklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda geçen belirli, zirai merkezlerden bahsetmek doğru olacaktır.

XIV. asırda ekincilik yapılan önemli merkezlerden biri Sıgnak (Sıgnak) idi. Şehir ile civarındaki kışlaklarda yaşayan halk sulamalı tarım ile meşgul olmuştur. Sıgnak civarındaki zirai faaliyet hububat başta olmak üzere, bağ ve bahçelerde yetişen çeşitli sebze ve meyvelerin üretimine dayalıydı. Bu nedenle Sıgnak bölgesinde bağ ve bahçeler oldukça geniş yer tutmuştur. Genelde hububat ürünlerinin ekildiği alanlar bağ bahçelerden uzak yerlere yerleştirilirdi. Bu bölgede Sırderya başta olmak üzere civardaki akarsulardan araziye yapılan kanallar vasıtasıyla sulu tarım yapılmaktaydı. Kaynaklarda buzık-uzak, tömenarik, ordakent, kızılal, kelte-şalgıya, arıslanı, jölek, toktamıs, karaş, kısarsık gibi birçok kanalın adı zikredilmektedir.¹⁵⁴ Fazlullah İbn. Ruzbehan İsfahani'nin de ifade ettiği gibi tarlaları, ekilen alanları sulayan kanalların suyu Seyhun nehrinden gelmekteydi.¹⁵⁵ Bu kanallar arasında eskiden beri mevcut olan Tömenarik temel kanal niteliğinde idi. Tömenarik, civarındaki epey miktardaki toprakları suluyordu. Tespit edilen diğer bir kanal Buzık-uzak adını taşıyordu. Bu kanal Sırderya'nın taşıdığı dönemlerde nehrin fazla suyunu şehre ulaştırıyordu. Bu büyük çaplı kanallar şehir civarına gelince, ekilmiş alanları sulayacak olan çok sayıda küçük kanalcıklara ayrılıyordu. Sıgnak'ın kuzeybatısı ile kuzeyinde mevcut olan topraklar, Karadağ'dan akıp gelen küçük dağ derelerinin sularını dağıtan arklarla sulanıyordu. O dönem vakıf gramatolarında pek çok kanal, ark, kuyu ve bulağın adı geçmektedir.¹⁵⁶

¹⁵³ Bkz.(106), APOLLOVA, 54-55; bkz.(1), K.K.T., 325; bkz.(30), AMANJOLOV, 34.

¹⁵⁴ Bu kanallar için tfs. bkz.(49), MİKİ, 317-319; A.Yu.YAKUBOVSKİ, *Razvalını Sıgnaka (Sugnaka)*, Tom II,159; Y.İ. AGAYEVA-G.İ. PATSEVİÇ, *İz İstorii Osedlih Pasaleniy i Gorodov Yujnogo Kazahstana*, tom V, 150.

¹⁵⁵ Bkz.(1), Kaz.SSR, 205.

¹⁵⁶ Gösterilen yer.

Ziraatin ikinci bir merkezi Yesi (Türkistan) şehri civarıydı. Bu bölgede ihtiyaç duyulan her türlü ürün yetiştiriliyordu. Hububat ile köy ekonomisi ürünleri yine başta gelmekteydi. Yesi çiftçileri, ihtiyaçları olan her çeşit ürünü yetiştirmekle kalmıyor bunun dışında ürünlerini pazara da götürüyorlardı. Bu alanlarda taneli ürünler (buğday, arpa gibi), bahçe ürünleri ve üzüm yetiştirilirdi. Bağcılık geniş bir alana yayılmıştı. Yesi civarındaki ekili alanlar Mirkarasu, Sığanak, Karabulak, Şornak, Sosat-bulak, Aktöbe, Kiyışık, Buharşık gibi kanallardan sulanmaktaydı.¹⁵⁷

Otrar, Savran ve Sayram civarı da ziraatin büyük merkezlerindendi. Sayram'ın surları içinde bağlar vardı. Surların dışında ise hububat yetiştirilen tarlalar mevcuttu. Sayram bölgesindeki toprakların tümü Karadağ ile Talas Aladağı'nın güney eteklerinden akıp gelen derelerle sulanıyordu. Yine diğer merkezlerde olduğu gibi bu derelerin suyu kanallar ve arklar vasıtasıyla dağıtılıyordu. Kaynaklarda adı geçen belli başlı nehirler şunlardı: Arıs, Sayramsı, Aksu, Bögen, Şayan ve Arslanlık.¹⁵⁸

XIV.- XV. Yüzyıllara ait zirai hayata dair izlere Taraz, Sadırkorğan, Aspıra ve diğer bazı şehirlerde de rastlanmıştır. Şu (çu) ile Talas civarındaki yerleşik halkın da tarım ile uğraştığı açıktır. İle civarında da tohumlu (taneli) ürünlerin yetiştirildiği yolunda bilgiler vardır. Mesela Reşidüddin, Çağatay neslinin mücadeleleri hakkında malumat verirken, askerlerin kış mevsiminde atlarını arpa ve buğday ile beslediklerini ifade etmiştir.¹⁵⁹ Buradan da o bölgede hububat ürünlerinin çok bol miktarda yetiştirildiğini anlamak mümkündür. Zikredilen bu şehirler ve bunların çevresindeki şehir ve kasabalarda her ne kadar zirai faaliyetler söz konusu ise de XV. asır, ele alınan coğrafyada yeni siyasi yapılanmaların başladığı yüzyıl olması hasebiyle, bölgede yaşayan boyların mücadeleleriyle dikkat çekmektedir. Birbirlerine üstünlük kurmak maksadıyla gerçekleşen bu savaşlar, daha çok ticari ve zirai faaliyetleri elinde bulunduran şehirler için yapılmıştır. İşte bu nedenle şehir yaşamının diğer unsurlarında

¹⁵⁷ Kazakistan v XV-XVIII vekah (Vaprosı Satsialno političesko İstorii), 102; bkz.(49), MİKH, 268-269.

¹⁵⁸ Bkz.(1), Kaz.SSR, 206.

¹⁵⁹ V.V. BARTHOLD, Oçerk İstorii Semireçya Soçineniya, s. 67.

olduğu gibi, zirai faaliyetler de bu m¼cadelelerden çok zarar g¼rm¼şt¼r. Vuku bulan bu m¼cadeleler sırasında ekili alanların sık sık talan edildiğine Őahit olmaktadır.

Timur d¼neminde de ziraat etkili bir yer tutmuştur. 1389 yılında İle nehri civarındaki b¼lgeyi Timur, beş emiri arasında b¼l¼şt¼rerek, onlara yurt olarak vermişti. Nizam¼ddin Sami'ye g¼re onlar o b¼lgede kalarak ziraat ile uğraşmışlardır. Hafız-ı Abru da bu husus hakkında aynı t¼r bilgiler vererek, bu yerde yetiştirilen ¼r¼nleri yazmıŐ, darı ile mısırında yetiştirildiğini aktarmıŐtır.¹⁶⁰

Kısacası XIV. - XV. asırlarda Orta Asya bozkırlarının g¼neyi ile g¼neydođusunda hayvancılıkla birlikte ziraat de yaygınlaŐmıŐ ve canlanmıŐtır. Sırderya civarındaki Şehirlerin etrafında her t¼rl¼ hububatın ekildiği anlaşılmaktadır. G¼r¼l¼yor ki Şehir halkının hayatında ziraat her zaman b¼y¼k rol oynamıştır. 1695 yılında Kazak Hanlığı'na gelen Rus elçisi B. Kobiyakov: "T¼rkistan Őehrinin etrafında, Tavke Han'ın topraklarında her t¼rl¼ ¼r¼n alınmakta; buğday da, arpa da, darı da, baharlık ve yazlık buğday da ekilmektedir" diye yazmıştır.¹⁶¹

Denilebilir ki T¼rkistan b¼lgesinin irili ufaklı Şehirlerinde yaşayan halkın ekonomik uđraŐıları arasında çiftçilik ¼nemli rol oynadı. O d¼nemdeki Şehirlerin yarı zirai ¼zellikte olduğunu araştırmacılar, arkeolojik kalıntılara ve orjinal yazma eserlerdeki bilgilere dayanarak ispatlamıŐlardır. Bağ, bahçe ve tarlalarla sadece k¼ylerin sakinleri değil Şehir halkı da uğraşmıştır. Şehirlerin hangisi olursa olsun ¼r¼nlerin yetiŐtirilmesi ve geliŐen sulu ziraat ile merkez haline gelmiştir. Bazı yerlerde Sırderya'dan gelen b¼y¼k kanallar, bazı yerlerde Karadağ'dan akıp gelen dağ nehirlerinin sularını dağıtın binlerce sayıdaki arklar, bazı yerlerde ise kuyudan su çekme sistemi kullanılmıştır.¹⁶²

Şehirlerin b¼y¼mesi ve gelişmesi k¼y ¼r¼nlerine yani ziraate dair duyulan ihtiyaı artırmıŐtır. Bu da ¼zellikle hayvancılıkla birlikte çiftçiliğin gelişmesine neden oldu. Gelişmiş ziraat bozkırın g¼neyinde Sırderya, Arıs, Badam nehirleri civarında oldu. K¼¼k bir alanı kaplayan tarım ise Yedisu ile İle b¼lgesinde gerçekleşmiştir. Bozkırın

¹⁶⁰ Bkz.(1), Kaz.SSR, 207.

¹⁶¹ Bkz.(30), AMANJOLOV, 32; Bkz.(1), K.K.T., 325.

¹⁶² Bkz.(9), KT, 167.

merkezi kısmında yaşayanlar arasında tarım ile uğraşanlar, genelde nehir kenarlarında ve dağ eteklerinde oturanlar olmuştur. Orta Asya bozkırlarının tamamında tarım, hayvancılık ile birlikte götürülmüştür.¹⁶³

Bozkırda ziraatin XV. asırdan daha önce de yaygın bir durumda olduğunu anlamaktayız. Otrar kazılarında X.- XII. Yüzyıllara ait katmanda bulunan darı ile buğday kalıntıları, üzüm ile erik çekirdekleri bize bu hususta ışık tutmaktadır. Otrar ve Aktöbe şehir kalıntılarında yapılan arkeolojik araştırmalarda bulunan, karpuz ve kavun tohumları, bağ bahçe uğraşısının yaşandığına da ispat olmaktadır.

Toprak, demirden kazmalarla ve buna benzer aletlerle işleniyordu. Hububatı un haline getirmek için taş değirmenler kullanılıyordu. Mahmud Kaşgari'ye göre sadece kol değirmenleri değil, su ve hayvan gücüyle de dönen değirmenler vardı. Güney-batı Yedisu'daki ziraat için özel bir araştırma yapılmamıştır. Sadece kanallara ve başka zirai yapılanmalar hakkında yoğunlaşan bilgiler mevcuttur. Elle sulama temeline dayanan Yedisu çiftçileri de ürün yetiştirmişler, bağcılık ile uğraşmışlardır. Bunların yanı sıra şarap yapımı ile meşgul olmuş ve bağ bahçe ürünlerini ekmişlerdir.

Çu ve Talas civarındaki şehirlerde yapılan kazılarda ziraate ait pek çok unsur bulunmuştur. Ürünleri saklamak için özel olarak yapılan büyük tahta kaplar (kespek) ele geçmiştir. Taraz'da yapılan kazılarda da çeşitli meyvaların (şeftali, erik, kara erik, vişne) çekirdeklerine, kavun ve karpuzun çekirdeklerine rastlanmıştır. Aktöbe ve Kızılözen şehir harabelerinde yapılan kazılarda da XI. Asra ait şarap yapılan yerlerin kalıntıları çıkmıştır.¹⁶⁴

Bunların hepsi Yedisu'daki yerleşik halkın çok önceden beri ziraat ile uğraştığını göstermektedir. Şehirleşmenin olduğu yerlerde ziraatin gelişmiş bir durumda olduğu açıktır. Yerleşik hayatın olduğu bölgelerde tarlalar geniş alanları kaplamıştır.

Konumuz bozkırdaki göçebe yaşam olmasına rağmen belli başlı şehirler hakkında da bilgi vermek istedik. Çünkü bozkırla yerleşik kültürü birbirine bağlayan Sırderya boyundaki şehirler, iki kültürün alışveriş noktaları idi. Yerleşikler ve göçebeler

¹⁶³ Bkz.(1), Kaz.SSR, 85.

¹⁶⁴ A.g.k, 87-88.

ürettikleri malları buralara getirir ve buralarda satarlardı. Bozkırın güney sınırı boyunca uzanan bu şehirler ve bu şehirleri takip eden ticaret yolu hem iki kültürü birbirinden ayıran çizgi, hem de her ikisinin bulunduğu ve yaşadığı mekan özelliğini taşımaktaydı. Buralarda yaşayanlar sadece ziraat ve ticaretle değil aynı zamanda yarı göçebe hayvancılık ile de meşgul olmaktadır. Bu şehirleri daha güneydeki şehirlerden ayıran özellik, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik unsurları bünyesinde barındırmasıydı. Bu şehirler esas itibarıyla göçebelerin elinde bulunmuştur. Göçebe kültürün dış dünyaya açıldığı pazarları olması dolayısıyla, ipek yolu boyunca yerleşen şehirler hakkında, bilgi vermeyi uygun gördük.

XIV. – XV. yüzyıllarda Orta Asya topraklarında şehir ile tarlalar ön plana çıktı. Kaynaklar Ak orda hanları Erzen ile Mübarek Hoca'nın Otrar ile Savran'da, Sıgnak ile Cend'de binalar inşa ettiklerini, evlerin, camilerin, devlet dairelerinin yapıldığını yazar. XIV. –XV. asırda yapılan en ileri seviyeye ulaşmış bina Yesi (Türkistan) şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi türbesidir ki Timur'un emriyle inşa edilmiştir.¹⁶⁵

Orta Asya'da şehirler ile şehir yerleşimleri hızlı büyüme göstermiştir. Bu şehirler zirai alanlarda, göçebe ve yarı göçebe hayvancılık ile ilişkisi olan yerlerde oluşup, gelişmiştir. Ekonomik ve zirai bölgelerin farklılığına göre bazı şehir merkezleri arasında ayrıncı özellikler olsa da bu şehirler genelde birbirine yakın tarzda oluşmuştur. X.- XII. asırlarda birkaç yeni şehir oluşmuştu. Oluşan belli başlı şehirler arasında Karaşok, Karnak, Koyluk, Ekioguz, Aşnas, Barşınlikent'in adı sayılabilir. Arkeolojik araştırmalara göre X.- XII. Asırlardan önce sadece İle civarında 10 şehirden başka 56 şehir oluşmuştu. Talas civarında, Sırderya'da onlarca şehir yerleşimi vardı. Kurulan bu şehirlerle birlikte rabadlar, ticari ve el sanatlarına dair yerler oluşmuş ve eski kentler genişlemiştir.¹⁶⁶ Şehirlerde hayat düzene sokulmuştu. Ayrıca kentlerde ziraat de epey yaygınlaşarak, bağ bahçeler, üzümlükler çoğaldı. Sırderya bölgesinin Sıgnak, Otrar, Yesi (Türkistan), Sayram, Savran, Sozak gibi merkezleri komşu devlet yöneticilerinin yoğun askeri mücadelesinin ortasında kalmıştır. Mesela bu şehirler için XIV.- XV. yüzyıllarda Ak Orda hanı Ebul Hayr, Maveraünnehir (Orta Asya) hakimi Timur nesli ile savaşmıştır.

¹⁶⁵ Bkz.(9), KT, 120.

Ayrıca bu şehirler için 1440 – 1450’li yıllarda Özbek Şeybanileri ile önceki Kazak hanları mücadele etmiştir.¹⁶⁷

Bozkırın güney ve güneydoğu topraklarında halk şehir kültürünü iyi öğrenmişti. Sırderya boyu ile Yedisu’nun batı tarafındaki bölgelerde yerleşik hayata geçiş daha hızlı gelişmiştir. Bu gelişim, her dönem içinde devam etmiştir. Misal, XV. – XVIII. asırların ikinci yarısında Kazak Hanlığı devrinde Güney Kazakistan topraklarında şehir hayatının ilerlemesi sürmüştür.

İbn Ruzbehan, “Türkistan’ın 30 kalesi” hakkında bilgiler vermiştir. Bu şehirlerden 20’den fazlasının adına orjinal kayıtlarda rastlanmaktadır. Ancak arkeologların bulduğu şehirlerin sayısı bu rakamdan fazladır. Sırderya bölgesinin sağ tarafındaki şehirler arasında Yesi (Türkistan), Otrar, Sayram, Savran, Sıgnak, İkan ; sol tarafındakiler arasında Arkök, Üzgen, Akkorgan, Kutjan ; Karadağ’ın kuzey eteklerinde bulunanlar arasında ise Sozak, Kumkent ve diğer bazı şehirleri saymak mümkündür. “Türkistan kaleleri” adı ile anılanlar arasında sadece büyük olanların beş altısı kültürel ve ekonomik merkezler haline dönüşmüştür.¹⁶⁸ Şimdi bunlardan birkaçını ele alalım :

Otrar : Orta Asya bozkırlarındaki şehirlerden en büyüğü olan Otrar, 200 hektar bir alana sahipti. Şehir kale duvarlarıyla çevriliydi. Bilhassa X: - XII. Asırlarda büyük gelişme gösteren bu şehir¹⁶⁹ Güney Kazakistan’daki yerlerin ticaret ve zanaat merkezi olarak kalmıştır. Otrar sağlam duvarlara sahipti. Bu duvarlar sayesinde Şeybani valileri, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunmuşlardır. Otrar’ın sahip olduğu hakim durumu pek çok savaşa neden olmuştur. Zira bu şehri ele geçirmek bir hedef teşkil ediyordu. Bu savaşlar hakkında bilgiler mevcuttur. Otrar kazılarında büyük tamirhanelere, pişmiş çamurdan yapılmış eşyalara rastlanmıştır. XV. – XVI. yy.da Otrar’ın kümbetli bu pişmiş çamurlarla yapılmıştır.¹⁷⁰ Otrar’ın tüm canlılığı şehir merkezinde toplanmıştı.¹⁷¹ XIV. yy.da Otrar düzene sokuldu ve şehir içinde yeni evler

¹⁶⁶ Bkz.(1), Kaz.SSR, 72.

¹⁶⁷ Bkz.(9), KT, 121.

¹⁶⁸ A.g.k, 165-166.

¹⁶⁹ Bkz.(1), Kaz.SSR., 72.

¹⁷⁰ Bkz.(9), KT, 174; Kazaktar-Kazahi, Tom VIII, 162.

¹⁷¹ Bkz.(9), 177.

yapıldı. Zamanla şehir ticaret ve zanaat merkezi olmuştur. Timur nesiller döneminde de şehir önemini muhafaza etmiş ve genel valinin oturduğu yer olmuştur.¹⁷²

Savran : XVI. asırda Savran şehri kendisini koruyan sistemiyle meşhur olmuştur. Savran hakkında en dikkat çekici bilgi verenlerden biri Hafız Tanış'tır. O, Savran için "minareleri olan yüksek kale duvarları vardır. Koruyucu duvarları 'nehire benzer' derin mağaralar şeklindedir" gibi ifadeler kullanmıştır. Zeyneddin Vasıfî ise bu şehri XVI. yy'ın en gösterişli mimari eseri olarak tasvir etmiştir.¹⁷³

Sayram : Maveraünnehir'den Türkistan ile Yedisu'ya giden ticaret ve askeri sefer yollarının üzerinde bulunan iyi gelişmiş bir kale durumundaydı. Kazakistan'ın güneyinde büyük ticaret ve zanaat merkezi olmuştur. Bu şehir bağımsız vilayetlerin valilik (hakimi) merkeziydi.¹⁷⁴

Sozak : Karadağ'ın kuzey eteklerinde yerleşmiş durumda olan Sozak, baş şehir sıfatını üstlenmişti. Bozkırda hakimiyetin yürütülebilmesi için sahip olunması gereken önemli bir nokta olmuştur. Kazak Hanlığı hakimlerinin dış düşman ile mücadelesinde mühim dayanak yeri ve stratejik noktası özelliğini taşımıştır. Sozak sadece iyi bir kale değil bozkırın yerleşmiş ticaret ve zanaat merkezi olmuştur.¹⁷⁵

Yesi (Türkistan) : İlk Kazak hakimlerinin başkenti idi. Yesi önemli bir ticaret ve zirai merkez olarak kalmıştır. XVI.-XVII. yüzyılların sonunda bu şehir Kazak Hanlığı'nın başkentine dönüştü. Bu şekilde Yesi şehri, bütün Türkistan ve yakın Kazak bozkırları için önemli bir dini merkez oldu. Ası şeklinde de rastladığımız Türkistan şehri kısa bir zaman içinde bütün Güney Kazakistan'ın başkenti derecesine yükselmiştir.¹⁷⁶

Sıgnak : Sırderya sahasında kurulan büyük şehirlerden biri de Sıgnak idi. Sıgnak, Orta Asya ile Yedisu'dan çıkıp Kazakistan'ın kuzeyi ile kuzeydoğusuna giden kervan yollarının kavşak noktasında bulunuyordu. XII. yy.'da bu şehir, Kıpçak birliğinin merkezi olmuştu. Şimdilerde Sıgnak'ın yerinde Sunak-Ata adlı şehir vardır.¹⁷⁷ Sıgnak,

¹⁷² Bkz.(1), Kaz.SSR, 211.

¹⁷³ Bkz.(9), KT, 166.

¹⁷⁴ Gösterilen yer; bkz.(1), Kaz.SSR, 211; bkz.(170), Kazaktar- Kazahi, 167.

¹⁷⁵ Bkz.(9), KT, 166.

¹⁷⁶ A.g.k., 178; bkz.(170), Kazaktar- Kazahi, 199-200.

¹⁷⁷ Bkz.(1), Kaz.SSR, 76.

Akorda'nın başkenti idi. Bu nedenle etkili olan ticari ve zirai merkezlerden biriydi. Güçlü kalesi olan önemli bir şehirdi. XV. yy.'da bir müddet Uluğ Bey'in hakimiyetinde kaldı. 1446'da ise Ebul Hayr'ın hakimiyetine geçmiştir. Ebul Hayr da,¹⁷⁸ hakimiyetinin sonuna kadar bu şehri elinde tutmuştur.

Taraz : Bu şehir de gelişme gösteren yerlerden biridir. Taraz civarındaki şehirler ve yerleşimler büyümüş, mimari açıdan harika olan eserler, binalar yapılmıştı. Taraz, Yedisu'nun siyasi, ekonomik ve kültürel hayatının en büyük merkezi idi. Taraz etrafında Talas, Assa ve diğer bazı nehirlerin boyunda, Yömengi, Barışhan, Hamuket, Jikil, Adahket, Deh Nudjiket, Kulan, Merke, Aspara, Jul, Balasagun gibi şehir ve yerleşim birimleri birbirine yakın kurulmuş durumdaydı. Taraz'daki arkeolojik kazılarda XIV. asra ait süslenmiş, çeşitli kap kaçak örneklerine rastlanmıştır. Şehirde ve civarında birkaç türbe yapılmıştır. Taraz şehir olarak XIV. asrın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başladı.¹⁷⁹

Aspara : Aspara şehri Çu (Şu) civarındaki en bilinen şehirdir. Şehre üç giriş yolu vardı. Kale ve şehristanın etrafı Aspara nehrinin sularıyla dolu çukurlarla çevriliydi. XIV. asır sonunda 18 m.olan kale surları yeniden yapılmıştı. Şehrin iç tarafını çeviren duvarların kenarlarına evler inşa edilmişti.¹⁸⁰

İkiöğüz : Şehir hakkında ilk bilgileri Mahmud Kaşgari vermiştir. Rubruk, bu kent hakkında "verimli topraklarda yerleşmiş güzel bir şehir" ifadesini kullanmıştır.İkiöğüz (Ekiöğüz)'un kalıntıları Taldıkoğan'ın 30 km. batısında, Köksu nehrinin sağ tarafında bulunmaktadır.¹⁸¹

Şehirlerde el sanatları mesleklerinin diğer bir ifadeyle zanaat erbabının mahalleleri vardı. Ustalık, ağaç işleyiciliği, dokumacılık, ayakkabı derisi yapıcılık (bulgari), kuyumculuk, inşaatçılık meslekleri gelişmişti. Örneğin Otrar'da yapılan

¹⁷⁸ A.g.k., 210.

¹⁷⁹ A.g.k., 72-73, 76, 208.

¹⁸⁰ A.g.k., 77, 210.

¹⁸¹ A.g.k., s. 78.

kazılarda güğümcülük, dokumacılık, ekmekçilik vb. gibi uğraşılara ait atölyelere ve mahallelere rastlanmıştır.¹⁸²

XV.-XVI. yy. Türkistan bölgesi şehirlerinde savaş kaleleri yapımı hız kazanmıştır. Uzun süren kuşatmalara karşı durabilmek için yapılan kaleler, vuku bulan onlarca savaş sonucu yıkılsa da tekrardan eski haline döndürülüyordu. Orta asrın huzursuz vakitlerinde dahi, bu kalelerin arkasında evler, dini ve toplumsal binalar (camiler, medreseler, mezarlar, hamamlar, dükkanlar, üstü kapalı pazarlar, kervan saraylar) varlıklarını muhafaza etmişlerdir.¹⁸³

Şehirlerin gelişiminde genel olarak buldukları konum ve sahip oldukları eserler önemli rol oynamıştır. Mesela Türkistan'ın gelişmesinde Hoca Ahmet Yesevi'ye ait türbe ve kompleksinin; Otrar'da ise Arslan Baba türbe ve camisinin bulunması etkili olmuştur. Yedisu'daki şehir kültürü de anılmaya değerdir. Zira Yedisu bölgesi Cuci ulusunun (kuzey bölgeleri), Çağatay ulusunun (Çu, Talas civarı, İle bölgesinin güney bölümü) ve Ögeday ulusunun (kuzeydoğu) hakimiyeti arasında üç siyasi parçaya ayrılmıştı. Yedisu'ya göçebe halkın büyük bir kısmı yeniden gelip yerleşmiştir. Böylece Moğol istilasının yarattığı zorluklar yok olmaya başlamış ve bu bölge yavaş yavaş düzelmeye yüz tutmuştur. Ancak Yedisu bölgesi, Timur'un seferleriyle de ekonomik problemlere duçar olmuştur. Araştırmacıların ifade ettiklerine göre Timur'un seferlerindeki maksadı sadece yağmacılık, talancılık, baskıncılık değildir. O, çiftçilik ve ziraat düzenini bozmayı, zayıflatmayı ve yeni yerler almayı hedeflemiştir.

XV. yy.ın ikinci yarısına ait yazma eserlerde geçen Kuzey Karadağlık Urusoğan, Sugilkent, Kumkent şehirlerinin adları şimdilerde geçmemektedir. Sırderya sahalarında da pekçok yerleşim birimi yok olmuştur. Mesela Kızkala, Bögende, Buzıktepe, Kuyrıktepe ve Oksus şehirleri tamamıyla silinmiştir. Zamanla şehirlerin toprakları küçülmüştür. Bazı şehirlerin kenar bölgeleri boş kalmıştır. Dolayısıyla bütün şehir hayatı ve canlılığı kalelerin merkez bölümünde toplanmıştır. Buna örnek olarak Sayram, Üzkent ve Sozak'ı verebiliriz.

¹⁸² K. A. AKİŞEV-K.M. BAYPAKOVA-L.B.ERZAKOVIÇ, *Pozdnesrednekoviı Otrar (16-18.yy)*, 157-174.

¹⁸³ Bkz.(9), KT, 167.

Sonraki orta asırlık şehirlerde merkez kısımlarının duvarlarla çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu bölüm, “hisar” adıyla anılıyor ve şehrin diğer alanlarından ayrılıyordu. Hisar içinde, hükümet binaları, kışlalar, camiler, önemli pazarlar, el sanatı tamirhaneleri ve önemli toplulukların oturduğu evler vardı. Bu özelliklerine bağlı olarak hisar için, halkın yoğun şekilde yerleştiği kalenin bir bölümüdür diyebiliriz. Hisar dışındaki şehir civarı köy toprakları olarak sayılıyordu. Şehrin iskeletini oluşturan sokaklar vardı. Misal Otrar’da altı dik sokak mevcuttu. Merkezi yolu, sokağın kuzey ve güney kapıları devam ettiriyordu. Şehirlerde ayrıca çok sayıda mahalle vardı. Her bir mahalle altı veya oniki arasında değişen sayıdaki evlerden oluşuyordu. Bir mahallenin kapladığı alan ortalama bir hesapla 1500 metrekareden fazla değildi. Mahallelerin içinde eni iki metre olan dar sokaklar vardı. Otrar’da XVI.-XVII. yüzyıllarda 30’dan fazla mahalle açılmıştı. Bu sokaklara taş döşenmiş ve ayak gücüyle bastırmak suretiyle düzleştirilmiştir.

Mahalleler, içinde oturan adamların mesleklerine göre adlandırılıyordu. Bu durum hayli ilginçtir. Otrar’da sadece bir mahalle “gügümcüler mahallesi” olarak geçiyordu. Bu mahalle sakinlerinin mesleği gelenekseldi ve nesilden nesile geçiyordu.¹⁸⁴

Şehirlerin kurulumunda toplumsal binalar da önemli yer tutuyordu. Bu tarz yapılardan biri olan hamamlar bu bağlamda önem arz etmekteydi.

Sırderya şehirlerine sahip olmak için bozkır yöneticileri arasında geçen mücadelelerde ilk önce şehirler zarar görüyordu. Bu nedenle şehirlerin her biri, kalelerin güçlü koruyucu sistemini kurmaya mecbur oldu. Buna dayalı olarak da sonraki orta asır tarihçileri şehir duvarları hakkında tafsilatlı bir şekilde bilgi vermişlerdir. Bu bilgilerde duvarların yüksekliği, sağlamlık derecesi, etrafında kazılan çukurların derinliği ayrıntılı olarak geçmektedir. Mesela Savran’ın duvarları pişmemiş balçık ile sırayla yerleştirilen yassı taşlardan örülmüştür. Bu duvarın yüksekliği altı metreye ulaşmaktadır. Duvarın dış tarafında derinliği üç metreyi bulan eni ise yirmi metreden elli metreye kadar uzayan çukur tarzında bir yer mevcuttu.¹⁸⁵

¹⁸⁴ A.g.k., 176-179.

¹⁸⁵ A.g.k., 179.

Bu bilgilerden anlaşılıyor ki kaleler son derece sağlam inşa ediliyordu. Sadece duvarlar, tehlikelere karşı yeterli görülmeyip şehrin etrafını çeviren derin çukurlara gerek duyulmuştur. XV. yy.da Sırderya boyundaki pek çok şehir minareli ve derin çukurları olan güçlü duvarları ile kuşatmalara dayanıklı kalelere dönüşmüştür.¹⁸⁶

Orta Asya topraklarında XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın birinci yarısına ait evlere rastlanmıştır. Bu evler geçmiş asırlardaki evlerle karşılaştırıldığında evin iç süslemesine dair bazı yeni unsurlar göze çarpmaktadır. Genel olarak evlerde ambar, ahır ve avlu bulunuyordu. Ekmek pişirilen “tandır” adlı yerler vardı. Tandırların ağzını kapatan kapılar mevcuttu. Tandırın yanına genelde saz balçıktan yapılmış kap kakak dizilirdi. Evin önünde değirmen taşları vardı. Ambar bazen evin altında olurdu. Evin duvarlarına aletleri ve çeşitli malzemeleri saklamak için delikler yapılırdı. Yere kamıştan veya hasırdan dokunmuş kilimler serilirdi. Onun üstüne de keçeler, pamuk yorganlar döşenirdi. Dokunmuş kilimler daha ziyade keçeden veya pamuktan yapılırdı. Ev döşemeye ait eşyaların parçaları, kalıntıları kazılarda çok miktarda bulunmuştur.

Ambarı olan bodrumlardan hububat koymada ve sıvı yiyecekleri saklamada faydalanılmıştır. Bazı evlerde tepesi kapalı avlulara rastlanmıştır. Evlerin bir bölümünde sokak tarafına doğru çıkan bir yol vardı. Muhtemelen bu bölüme, avluya hayvanların girip çıkabilmesi için gerek duyulmuştur.¹⁸⁷

Verilen tüm bu bilgiler yerleşim mekanlarının şimdikinden çok farklı olmadığını göstermektedir. Evlerin yapısına dair pek çok özellik günümüze kadar süregelmiştir. Zira bugün Anadolu'nun birçok yerinde tandır kurulu durumdadır ve mevcuttur. Bahsedilen bu mekanın aynı ad ile anılıyor olması da ayrıca dikkat çekicidir.

Otrar'ın kuzeydoğu tarafındaki kale duvarının yanında yapılan kazılarda bir ev kalıntısına rastlanılmıştır. Oturulan evin alanı 13 metre kareydi. Ev balçık ile sıvanmış tahtadan yapılmıştı. Tahtanın kapı önündeki oyuk yerine bacası olan bir soba (tandır) yerleştirilmişti. Baca tahtanın altından geçip evin duvarından çıkıyordu. Tandırın önünde

¹⁸⁶ Bkz.(1), Kaz.SSR, 210-212.

¹⁸⁷ Bkz.(9), KT., 179.

su akan çukur, kanalı olan derince kazılmış bir yer vardı. Binalar genelde dikdörtgen stilde yapılmıştı.¹⁸⁸

Hayvancılık, avcılık ve bazı bölgelerde tarım ile uğraşan bozkırlılar keçe çadırlarda otururlardı.¹⁸⁹ Bozkırlıların oturduğu keçe çadırları göçebe yaşamlarına uygundu.¹⁹⁰ İfade edildiği gibi göçebe hayvancılarının yerleşim yerleri yılın dört mevsimine bağlı olarak dörde bölünmüştü. Bunlar kışlak, baharlık (köktev), yaylak (yazlak) ve Güzlük (küzev) idi. Kışlakta göçebeler dökme kerpiçten veya taştan yapılmış evlerde; ormanlı bölgelerde yaşayanlar ise ağaçtan yapılmış evlerde kalıyorlardı. Yılın diğer mevsimlerinde (yaz ve bahar mevsimleri) ise keçeden yapılmış çadırlarda yaşıyorlardı.

Keçe evleri, baharda, yaz ve sonbahar mevsimlerinde yaşanan konup-göçme hareketlerine uygundu. Bu çadırların kurulumu oldukça rahat ve pratikti. Çadırların kendilerine has, geleneksel kurulum tarzı vardı. Duvarları karışık şekilde düzenlenmiş ağaçlardan oluşuyordu. Duvarlar genelde iki türlü olurdu. Bu türlerden birincisi geniş yapılanıdır ki “celköz” diye anılırdı. Bu tür duvar, ağırlık olarak hafifti. Taşımak açısından kolaydı ama rüzgara karşı dayanıksızdı. Şiddetli bir rüzgarda devrilme ihtimali söz konusu idi. İkinci tür duvar ise dar olanıydı ki bu da “torköz” diye anılırdı. Bu tarz duvarı, ağır olmasından dolayı taşımak zordu. Ancak rüzgara karşı dayanıklıydı.¹⁹¹ Çadırı oluşturan her iki tür duvar da portatifti, ayrı ayrı parçalardan oluşmaktaydı. Çadıra has en önemli hususiyet, “şarırak” adını taşıyan tepedeki açıklıktı. Şarırak bir nevi çadırın penceresini teşkil ediyordu. Çadırın duvarlarına türlü renklerle boyanmış yünler sarılır, desenli hasırlar konulurdu. Tepesinde “tünlik” yani gecelik adıyla bilinen yine keçeden yapılan bir örtü konulurdu. Bu tarz örtüler iplerle sağlamlaştırılara, uçmasına veya kaymasına engel olunurdu. Çadırın bir kapısı vardı, bu kapının yüksekliği 1,5 metreden, eni ise 80 cm.den ibaretti. Kapıya iki kanatlı, açılıp kapanan , parçalar yerleştirilirdi. Bu parçalar keçeden olabildiği gibi ahşaptan da yapılabilirdi.

¹⁸⁸ Bkz.(1), Kaz.SSR, 213.

¹⁸⁹ Bkz.(78), KAFALI, 139.

¹⁹⁰ Bkz.(9), KT, 164.

¹⁹¹ Bkz.(1), K.K.T., 377.

Evin yani çadırın ortasına yemek hazırlamak için ocak yada yuvarlak demir bir soba kurulurdu. Çadırın sağ tarafında yatak ve etrafını çeviren perde mevcuttu. Evin başköşesine ise sandık konularak üstüne yastık, yorgan ve daha başka yükler yığılırdı. Yine sol tarafında küçük bir sandık ile kap-kacağı koymaya yarayan eşyalar bulunurdu.¹⁹²

Çadırlar sahiplerinin maddi imkanlarına göre değişirdi. Zengin bir aileye ait çadırın içi daha süslü olurdu. Çeşitli renklerde işlenmiş kumaşlarla evin içi süslenir, yere ise türlü desenlerde kilimler serilirdi. Duvarlar gümüşlerle bezenerek gösterişli bir hale bürünürdü. Gelinler için özel çadırlar hazırlanırdı ki bu ev "otav" diye adlandırılırdı. Bu otağın tüm eşyası ve her türlü aleti yeni olurdu, yeniden yapılırdı. İçi ve dışı çeşitli desenlerle işlenmiş nakışlarla süslenirdi. Düğün vaktinde gelin olacak kız özel giyimlerini giyerken, ona verilen çeyiz de çadıra yayılarak göz alıcı, son derece çarpıcı bir hale dönüşürdü. Bu görünüş bozkır halkının el sanatlarını, hünerini ve nakışlarını ortaya koyan bir sergi gibiydi. Fakirlerin keçe çadırları ise çok sıradan ve sade olurdu. Bu tarz çadırlar "karaşa ev" diye anılırdı.¹⁹³ Orta Asya'yı gezen seyyah Rubruquis (Rubruk), keçe çadırlara dair şu betimlemelerde bulunmuştur: "Çadırlarını çubuklardan örülmüş bir halka üzerine kurarlar. Çubuklar yukarıda ufak bir halka şeklinde birleşir. Bu halkadan yukarıya doğru ocak borusuna benzer bir boyun çıkar. Çadırı beyaz keçe ile örterler. Çok defa daha iyi parlaması için keçeleri kireç, beyaz toprak ve kemik tozu ile sıvarlar. Bazen siyah keçe de kullanırlar. Bu keçelerin üst boyun kısımlarını türlü türlü tasvirlerle süslerler. Kapıya da renkli bir keçe asarlar. Türlü türlü renkli keçeler dokuyarak bunları asma ve ağaç, kuş ve yırtıcı hayvan tasvirleriyle süslerler. Bu evler sahiplerinin değer ve rütbelerine göre büyük veya küçüktür."¹⁹⁴

Göçebe halkın altına tekerlek yerleştirilerek bozulmadan çekilen portatif çadırları da vardı. Bu evleri deve, öküz gibi canlı araçlar çekerler ve göçüp konmayı yavaşlatmazlardı. Uzun asırlara dayanan, göçebe hayat tecrübesinden doğan keçe çadırlar, güneşin sığağından, gecenin soğuşundan, rutubetten, yağmurdan, rüzgardan ve

¹⁹² A.g.k., 378; bkz.(35), İKNK, 107-108; İstoriya K azahskoy SSR, Tom I, 1957, 181.

¹⁹³ Bkz.(1), K.K.T., 378.

¹⁹⁴ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 56, 102.

fırtınadan koruyan; rahat, havadar, kurulumu ve kaldırılması kolay, aydınlık evlerdi. Bu özelliklerinin yanısıra taşıdığı en önemli hususiyeti göçüp konmaya uygun olmasıydı. Bu çadırları yarım saat içinde kaldırıp, taşımak ve yarım saat içinde de araçtan indirip kurmak mümkündü.

Göçebelerin ekim ayından, marta kadar oturdukları değişmez mekanları “kışlak” diye anılırdı. Genelde kışlaklar, kuytu yerlerde, nehir boylarında, otu çok ve suyu bol yerlerde kurulurdu. Kışlaktaki evlerin durumu o bölgenin coğrafi, tabii ve hava şartlarına bağlı olarak değişiyordu. Evler, ormanlı yerlerde ağaçtan; dağlı yerlerde taştan; ağacın az olduğu yerlerde ise dökme kerpiçten ve hazır duvardan yapılırdı. Bu evler dört köşeli idi. Ev içine balçık veya demirden yapılmış soba yerleştirilirdi. Bu evler ile birlikte önceki zamanlardan beri kullanıla gelen “şoşala” adıyla anılan sivri tepeli evler de mevcuttu. Şoşalanın yapılması da keçe çadırlarınki gibiydi. Onun temeli yuvarlak yada çok köşeli olup, duvarları taştan yahut dökme kerpiçten olurdu. 2,5 m. yüksekliğinde olan evin üstü, kubbe şeklinde yapılırdı. İçine dört veya altı ağaç vasıtasıyla direk dikilirdi. Şoşalanın da ortasında ateşin dumanını çeken şarırac vardı. Kışlık etler bu arısı adı verilen ağaçlara asılırdı. Kışın yaşanan evlerin yanında, hayvanların barınabilmesi için taştan veya hazır duvarlardan yapılan ahırlar da olurdu.¹⁹⁵

3.4. Ticaret

Orta Asya bozkırlarının güneyinde, şehirler ile ziraatin canlanması ve hayvancılığın gelişmesi, ekonomik ilişkilerin ve ticari alışverişin genişlemesine neden oldu. Bu geniş coğrafya içinde pek çok ticaret yolu önem kazanmış ve aktif olarak kervanlar ile tüccarlara hizmet etmiştir.

Bu yollar arasında en popüler “ulu ipek yolu” idi. Güney Kazakistan’da bulunan Savran, Sozak, Sıgnak, Otrar, Sayram, Türkistan gibi şehirler ipek yolunun, ticari kervan yolunun üstünde yer almaktaydı. Bu nedenle adı geçen her bir şehir önemli ticari merkezlerdendi. Güney Kazak topraklarındaki bu yerler Kazak hanlığı döneminde de

¹⁹⁵ Bkz.(1), K.K.T., 379; bkz.(35), İKNK, 109; bkz.(192), İK SSR (1957), 182.

Maveraünnehir'den ve Rus memleketinden gelen kervan ticaretinin birleştiği noktalar olmuştur.¹⁹⁶ Bunun dışında XIII. asrın ikinci yarısı, XIV. asrın başında Orta Asya'dan Yedisu üzerinden Altay'a ve Moğolistan'a giden yol da ticari öneme haizdi. Bu yollar Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlıyordu. Avrupa devletlerinden gelen kervanlar Bizans üzerinden ve Kırım'dan geçip Saray'a, Saraycık'a, Amuderya'daki Ürgenç'e, Kızılıkum üzerinden Otrar ile Sayram'a ulaşıyordu. Ticaret kervanları Karadağ'ın kuzey eteklerine yerleşmiş Sozak, Kumkent, Savdakent üzerinden geçip, Talas'ı çepeçevre dolanıp Kınşat'a varıyordu. Ondan sonra Zailiysk Aladağı'nın eteklerini geçip İle civarına ulaşan yol da tüccarlarca kullanılıyordu. Orada yol bölünerek biri Koylık üzerinden Karakorım'a; diğeri de İlebalık üzerinden Almalık'a gidiyordu. Savdakent'ten çıkan başka bir yol Taraz ve Şu (Çu) civarındaki şehirler üzerinden Istıkgöl'ün güneybatı yakalarını geçerek Doğu Türkistan'a ulaşıyordu.¹⁹⁷

Orta Asya bozkırlarının güneyinde yer alan şehirlerin, en önemli unsurlarından biri ticaretti. Güney Kazakistan ile Doğu Deşt-i Kıpçak ve Yedisu sakinleri arasında alışveriş aracı yetiştirdikleri ürünler ve yaptıkları eşyalar oldu. Avrupa'dan, Kırım, Don nehrinin aşağı kısmı üzerinden geçip Saraycık ile Otrar, Sayram'a uzanan ve Orta Asya'dan çıkan eski kervan yolu bu bölgede ticaretin gelişmesine imkan verdi. Önceki kervan yolu Yedisu üzerinden Altay ile Doğu Türkistan'a doğru uzanıyordu. Yerleşik çiftçi kavim ile göçebelerin yaşadığı bozkırlarda büyük büyük ticaret yolları vardı. Güney Kazakistan topraklarını avantajlı duruma sokan tarafı onun komşularıyla kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde olmasıydı. Göçebeler ile çiftçiler arasında çeşitli türde alışveriş ve tecrübe aktarımı yaşanıyordu.¹⁹⁸

Plano Karpini ile Rubruk'un eserlerinde, İtalyan tüccar Françesko Pegolotti'nin seyahatnamelerinde Saraycık, Otrar, İle civarı şehirleri, Ekioguz, Kaylak (Koylık), Almalık, bozkırda yer alan ticari merkezler olarak anılmıştır. Rubruk, Koylık (Kaylak)

¹⁹⁶ Bkz.(1), K.K.T., 327.

¹⁹⁷ Bkz.(1), Kaz.SSR, 219.

¹⁹⁸ Bkz.(9), KT, 121.

için “pazarı olan, çokca tüccarların gelip gittiği büyük şehir”¹⁹⁹ ifadesini kullanmıştır. Yine onun bilgilerine göre Ekioğuz şehrinde de ticari koloniler mevcuttu.

Öncesinde olduğu gibi getirilerek satılan metaller arasında ipek, çeşitli kumaşlar, kemikten, keramikten ve metalden oldukça süslenerek yapılmış çeşitli süs eşyaları vardı. Arkeolojik kazılarda bulunan porselen tabak, çanaklar, bakırdan yapılmış eşyalar, sfenksler, avcılığa dair sahnelerle ve bitki desenleriyle süslenmiş İran bakır tabakları uluslararası ticaretin yaşandığını göstermektedir. Sadece uluslararası ticaret değil iç ticaret de etkili bir yer tutmaktaydı. Halkın günlük ihtiyaçlarını bir şekilde alışveriş vasıtasıyla sağlaması gerekiyordu. Elbette ki her kesim halkın kendine göre gereksinimleri olmaktaydı. Mesela göçebelerle yerleşik halkın ihtiyaç duyduğu malzemeler aynı olmamaktaydı.

Türkistan’ın Sığnak, Savran, Ası (Yesi) ve daha başka şehirlerinin pazarlarına göçebe hayvancılar (çobanlar) hayvanlarını götürüp satıyorlardı. Bunun dışında deri, yün ve bunlardan yapılmış eşyalar, çeşitli silahlar, ağaçtan genelde kayından yapılan malzemeler (arabalar, yataklar, kap-kacaklar), hayvan derilerinden yapılan kabanlar, başlıklar, şapkalar satış için sunuluyordu. Hayvan yetiştiren ve göçebe hayatı benimsemiş halk, kendi ürünlerine karşılık olarak ihtiyaç duydukları her türlü eşyayı Türkistan bölgesi pazarlarından temin ediyorlardı. Aldıkları eşyalar arasında, pamuklu ve ipekli kumaşlar, demirden yapılmış eşyalar, kumaş ve deriden dikilmiş hazır kıyafetler, şapanlar (kaftan), başörtüleri, başlıklar, ayakkabılar, at için eğer takımları, her türlü ev eşyaları, silahlar, kıymetli metallerde yapılan süs eşyaları, aynalar ve diğerleri sayılabilir. Kısaca Orta Asya halklarının ticari hayatında hayvanlar, hayvansal ürünler, çeşitli eşyalar ve zirai mallar önemli rol oynamıştır.²⁰⁰

Göçebe halk günlük yaşamlarında ihtiyaç duydukları hububat, kumaş, pamuk ve diğer bazı malzemeleri tüccarlar aracılığıyla karşılamaktaydı. Göçebe zenginler, ticaret kervanları ile akın akın gelen tüccarlardan ortaya çıkan gereksinimlerini temin ediyorlardı. Şehir sakinleri ise göçebelere hayvan, et, yün, deri, yünden yapılmış

¹⁹⁹ Bkz.(1), Kaz.SSR, 219.

²⁰⁰ Bkz.(9), KT, 164; bkz.(96), Kazak-Sovyet Ensiklopediyası, 178.

kilim, halı, kılık- kıyafet gibi eşyaları alıyorlardı. Çiftçiler göçebe halka hububat verip karşılığında ekin ekebilmek için ihtiyaç duydukları araçları yani öküz, at gibi hayvanları alıyorlardı. Ticaret kervanları da kendilerinin zayıflayıp yorulan, yaralanan ve hastalanarak işe yaramaz hale gelen hayvanlarının (taşıtları) yerine göçebe çobanlardan yenilerini temin ediyorlardı.²⁰¹

Alışveriş bağlamında pazarlar çok önemliydi. Bilhassa Orta Asya pazarlarının büyüklüğü dikkat çekicidir. Orta Asya şehirlerinde irili ufaklı çok sayıda pazar mevcuttu. Orta asır devrinin sonlarında Güney Kazakistan'ın şehirleri civarındaki bölge halkının (şehir ve köy sakinlerinin) ihtiyaçları, istekleri pazarların durmadan çalışmasına neden olmuştur. Bu talepler daha ziyade el sanatı ve ziraat ürünlerine dayalı durumdaydı. Bu ihtiyacı karşılamak için Hive ve Buhara'dan gelen ticaret kervanları bozkır topraklarını çepeçevre geçmiştir. V.V. Velyaminov-Zernov yapılan bu ticaretin doğal sıfatta olduğunu ifade etmiştir. Çünkü alınan mala karşılık başka bir meta verilmiştir. Mesela Çin ile yapılan ticarete ipek ve diğer kumaşlar, hayvan ve hayvansal ürünlerle takas edilmiştir.²⁰²

Hayvan yetiştiren büyük çiftçiler de yavaş yavaş mal üretimine geçmiş ve komşu şehirlerin pazarlarına epey miktarda hayvan çıkarmaya başlamışlardı.²⁰³

Boy beyleri yeni toprakları işgal edip alırken ticaret yollarını takip etmeye çalıştılar. Bundaki amaç kervanlardan ticari gümrük vergisini almak ve kendilerinin de ticarete karışmasına imkan doğurmak idi.

Ticari öneme haiz olan şehirler ve bölgeler için devamlı surette mücadeleler yaşanmakta idi. Tabidir ki, bir devlet için daha doğru bir ifadeyle devletin güç kazanabilmesi için ticari yollara sahip olmak önem arzetti. Bu nedenle Doğu Deşt-i Kıpçak, Yedisu, Güney Kazakistan ve Orta Asya ile ticari ilişkiler içinde olan Sırderya boyundaki şehirleri almak amacından dolayı Ak Orda ile Moğolistan hanları, Timur nesillerine karşı mücadele vermişti.²⁰⁴

²⁰¹ Bkz.(1), K.K.T., 327-328.

²⁰² Bkz.(96), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 178.

²⁰³ Bkz.(1), Kaz.SSR, 221.

²⁰⁴ A.g.k., 221.

Ticaretin önemini bilen tarihi şahıslardan biri de Timur idi. Emir Timur bütün tahripkarlığına rağmen ticaretin, devlet için ne büyük bir gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Bu nedenle toprakları içinde ekonomik ilişkilerin yaygınlaşabilmesi için çaba sarfetmiştir. Başşehir Semerkand'da pek çok dokuma imalathanesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. İspanyol elçi Clavijo'ya göre Timur başşehirini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için ticareti daima teşvik etmişti. Bu düşünce ile ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gelip gitmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal alacağını ifade ediyordu.²⁰⁵

Ticaret yapmaya Kazaklar da katılıyordu. Kazakistan Tarihi adlı eserde Kazak tüccarlarının, kendilerine gelen diğer tüccarlar gibi, İslam memleketlerine gidip geldikleri yazılıdır.²⁰⁶ Kazak hanlığı zamanında Kazaklar'ın bir bölümü şehirlerde oturuyordu. Türkistan gibi şehirleri yöneten han, sultanlar ile onların koruyucu askerleri ve hizmetkarlarından başka şehrin Kazak sakinleri de vardı. Kazaklar ticaret mesleğiyle uğraştı. Sadece devletin içinde değil, yabancı devletlere de gidip ticaret yapan Kazak tüccarları oldu. XVI. asırdaki Orta Asya tarihçisi Ruzbehan İsfahani Kazak tüccarlarının İslam devletlerine sürekli gittiklerini ifade etmiştir.²⁰⁷

Her coğrafyada olduğu gibi Orta Asya bozkırlarında da her dönem için ticaret önemini muhafaza etmiştir. Mihmanname-i Buhara adlı kaynakta geçen bilgilere göre yazılan Kazakistan Tarihi adlı esere göre, Kazak devletinin gelişme gösterdiği Sırderya boyundaki şehirler, halkın ömründe ehemmiyetli rol oynamıştır. Mesela Sıgnak Doğu Deşt-i Kıpçak için "ticari merkez" olmuştur.²⁰⁸

Orta Asya ile Rusya'nın bozkırlar ve Türkistan şehirleri üzerinden yapılan ticari ilişkilerinin düzene sokulması XV. yy.ın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Rusya ile ticaretin yapılması şehir ekonomisinin gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Göçebe halk Rus pazarlarına ordu için at, çeşitli zanaat eşyaları, deri, yün,

²⁰⁵ Bkz.(69), AKA, 128.

²⁰⁶ Bkz.(9), KT, 165.

²⁰⁷ Bkz.(1), K.K.T., 329.

²⁰⁸ Bkz.(9), KT, 166.

koyun derisi, keçe, kilim, çeşitli yiyecek maddeleri, av hayvanlarının derilerini satardı. Rusya ise Orta Asya'ya çuha, kadife, ayna, kalın giyeceler, metal eşyalar, bakır ile gümüş gönderiyordu. Ticaret kervanları Orta Asya şehirleri üzerinden (Sozak, Karaşok, Türkistan) geçmekteydi. Yazma eserlerdeki bilgiler arkeolojik kazılarla da güçlenmiştir. Otrar, Türkistan, Savran şehirlerinin eski yerinden XVI.-XVIII. yy'a ait Çin işi çiniler, Rusya'ya ait bakır paralar bulunmuştur.²⁰⁹ Ancak Rusya ile ticaretin değiş-tokuş (takas) şeklinde de yaşandığı bilinmektedir. Bütün bu bulgular bize uluslararası ticaretin yaşanmış olduğuna ispat olmaktadır.

Ticaretin ve ekonomik uğraşların yaşanmasına bağlı olarak para kullanımı da yaygınlaşmıştır. Bilhassa ticaretin önemli yer tuttuğu şehirlerde paralar basılmıştır. Bu şehirler arasında Türkistan, Sıgnak, Sayram ve diğerleri sayılabilir.²¹⁰ Türkistan, Otrar ve diğer bazı şehirlerde bulunan gümüş tengeler ile bakır paralar bu kentlerdeki para dolaşımına işaret etmektedir.²¹¹ Otrar'da öncelikle altın dinarlar (akçeler), daha sonra gümüş dirhemler ve bakırdan değeri daha düşük paralar vardı. Otrar'ın bu üç türlü parası Orta Asya'da ve Kazakistan'da önemli bir yer tutmuştur.²¹²

Anlaşıldığı kadarıyla Çağatay, Altın Orda ve Timur gibi devletlerin hakim olduğu dönemlerde ticari hayatta para mutlaka kullanılmıştı. Ancak karışık dönemlerde mesela XV. yy.da bu devletler tarih sahnesinden silinip yerine küçük, henüz bir devlette bulunması gereken kurumların oluşmadığı hanlıklarda, para yerine çeşitli malların mübadelesi yöntemi etkili rol oynamıştı.

Siyasi durumun ve ortamın karışıklığı ekonomiye ve ticarete zarar verdiği gibi para dönüşümüne de kötü tesir etmekteydi. Mesela Moğol istilaları, Orta Asya'yı bu yönden olumsuz etkilemiştir. Nümizmatik bilgilere bakıldığında seferlerden sonraki ilk onlarca yıl boyunca para ile ticaret yapma hemen hemen bütün yerlerde birdenbire azalmıştır. Hatta birkaç bölgede tamamıyla durmuştur.

²⁰⁹ Bkz.(30), AMANJOLOV, 37; bkz.(9), KT, 182.

²¹⁰ Bkz.(9), KT., 167.

²¹¹ Bkz.(1), K.K.T., 328.

²¹² Bkz.(9), KT, 174.

Bozkırın güney kısımlarında siyasi durumun düzelmesine bağlı olarak ekonomik ilişkiler canlanmış ve dolayısıyla da para dolaşımına duyulan ihtiyaç yavaş yavaş büyümeye başlamıştır. Gerek duyulan bu talebin neticesi olarak altın dinarlar basılmış ve işlevsel hale gelmiştir. Bu dinarlar Çağatay ulusunun pekçok şehrinde ve XIII. asrın 50.-60. yıllarında yukarıda geçtiği gibi Otrar'da çıkarılmıştır.

Bu paraların dışında küçük para ile ticaret yapma da canlanmıştı. Bu noktada gümüş kaplı bakır dirhemler kullanıldı. Bu paralar Moğol seferlerine kadar olan süredeki gibi temel dönüşüm aracı oldu. Gümüş kaplı bu bakır paralara şimdiki Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan topraklarında rastlanılmaktadır. Otrar'da bakır felslerin de basıldığı hakkında bilgiler vardır. Bu paralar gümüş kaplamalı dirhemlere benzerdi. Yalnız bu dirhemlerden ağırlık ve büyüklük olarak farklıydı. Bu felsler para dolaşımında bozuk para hizmetini görmüştür. Gümüş para rahat basılıyordu. Herhangi bir kimse karşılığını ödediği takdirde para basması için darphaneye kendi metalini götürebiliyordu. Felslerin Otrar'da çıkarılması XIII. asır sonuna kadar sürdü.²¹³

XIV. asrın birinci çeyreğinde para durumunun düzelmesi ve daha ileriye gitmesi için 1321 yılında Kebek Han reformlar yaptı. Bu reformlar neticesinde yeni bir gümüş tenge olan "kebek" dinarı basıldı. Ağırlığı 8 gr. idi. Reform, Çağatay nesli memleketinde, komşu Hülagü devletinde ve Altınorda'da etkili oldu. Bundan önceki dönemde çıkan paralar anonimdi. Kebek Han ile onun haleflerinin dinarları ve dirhemlerinin özelliği hanların kendi isimleriyle çıkmış olmasıdır. Otrar'ın XIV. asrın 50. yıllarının sonuna kadar aralıksız çalışan darphanesi gümüş paraları çok miktarda basmıştır. XIV. asrın ikinci yarısında gümüş ile bakır paralar Sığnak ile Saraycık şehirlerinde çıkarılmıştır ki, bu şehirlerin Güney Kazakistan topraklarında olduğunu biliyoruz.

XV. asrın ilk çeyreğinde Timur devleti zamanında Otrar'da kendilerine ait bakır paralar çıkarılmıştı.²¹⁴ O dönemin en yüksek para birimi "tümen" adıyla anılmakla birlikte en çok kullanılan para birimi Irak ve Kepeki dinarı ile dirhem ve tengeler

²¹³ Bkz.(1), Kaz.SSR, 221-223.

²¹⁴ A.g.k., 223-224.

olmuştur. Bir tümen onbin dinara karşılık gelmekteydi. En yüksek para birimi olması dolayısıyla vergi gelirleri ve her türlü büyük yekünler tümen üzerinden hesap ediliyordu.²¹⁵

XV. asrın ikinci çeyreğinde bu kez Uluğ Bey para reformunu gerçekleştirdi. Önceden basılagelen, ağırlığı hafif bakır paraların hepsi yasaklandı. Gramı fazla olan yeni paralar basılarak alışverişin bunlarla yapılması sağlandı. Yeni basılan bu paralar “adli” veya sonraları “bakır dinar” adıyla anıldı. Bu paraların basımı 1428 yılında Orta Asya’nın pek çok şehrinde aynı anda oldu. Eski paralar bu şekilde yeni paralarla değiştirilince birçok darphane kapatıldı. Sadece Buhara darphanesi faal durumda bırakılmıştır. Böylece XV. asrın ortalarına kadar bakır tengeler yalnızca Buhara’da basılır oldu. O dönem Güney Kazakistan şehirlerinin, Orta Asya ile sıkı ilişkide olduğunu Otrar ve civarında Timur nesline ait bakır paraların çok miktarda bulunması göstermektedir.²¹⁶ Şehir hayatının gittikçe gelişme gösterdiği Altınorda sahasında da, hemen hemen aynı kıymette fakat ayrı tipte paralar basılmıştır. Bu bölgede yavaş yavaş gümüş para usulü yerleşmiştir.²¹⁷

Uluğ Bey’in yürüttüğü reform iç ticaretin taleplerine de cevap vermiştir. Çünkü tam o dönemde mal üretimi hızlanmış, şehir ve köy halkı arasında eşya-para ilişkisi gittikçe yaygınlaşmıştır. Göçebe halk ile yerleşik halk birbirlerinden bağımsız olarak yaşamıyordu. Aksine ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan ilişki içindeydiler. Hayvansal ürünler, hububat, kumaş, zanaat eşyaları alışveriş yoluyla el değiştiriyordu. Para dolaşımı ise bu ekonomik ilişkinin gelişmesine yardım etti.

Orta Asya memleketleri içinde vergi ayrı bir öneme haizdi. Gerek hayvanlardan ve gerekse sahip olunan topraklardan vergi alınırdı. Vergi ödeyen sınıf içinde göçebe çobanlar, çiftçiler, köylüler, şehirliler, küçük tüccarlar, zanaatkarlar vardı.²¹⁸ Alınan vergilerin kendilerine has adı vardı. Bunlardan biri kopçur adıyla anılan hayvan vergisi idi. Bu vergi yüz veya daha fazla sayıda hayvana sahip sürü sahiplerinden alınırdı. Bu

²¹⁵ Bkz.(69), AKA, 113.

²¹⁶ Bkz.(1), Kaz.SSR , 224.

²¹⁷ Bkz.(25), KÖPRÜLÜ, 403.

²¹⁸ Bkz.(9), KT, 170.

tarz kişiler mallarının %1'ini vermekteydiler. Daha az sayıda , küçük çaplı sürüye sahip olanlar kopçur vergisinden muaftılar. O dönemde görülen ikinci bir tür vergide emlak vergisidir ki “kalan” adını taşımaktaydı. İşlenmiş toprak vergisi olan “kalan” genel olarak yerleşik halktan talep edilirdi.²¹⁹ İfade edilmesi gereken bir diğer vergi de “tamga” yada “bac” adıyla bilinen şehirlere has vergiydi. Bu alım tacirlere de uygulanmaktaydı. En çok gelir getiren vergi kaynağını teşkil etmekteydi. Tüccar tarafından satışa arzolan veya pazar yerine getirilen bütün mallardan alınırdı. Bunların dışında tabi devletlerden haraç alınırdı. Ayrıca posta teşkilatı için oluşturulan “yam ve ulak” ile özel anlamda olmak üzere “kultka”, “kunalka” ve “susun” adlarında hediye, takdime, hanların avına katılma, elçilerin ağırlanması için konmuş vergiler de vardı.²²⁰ İfade edilen bu vergilere ek olarak bir de “galle” adıyla orduya erzak ve hayvan temini amacıyla tahsil olunan bir vergi türü de karşımıza çıkmaktadır ki bu vergi aynı olarak alınmaktadır. Kazakistan Tarihi adlı eserde vergi türleri hayvancılıkla uğraşanlardan zekat, soğım, sibağa, sıyık; çiftçi ve el sanatkarlarından uşır, tağar, bac, harac adıyla alınanlar şeklinde açıklanmıştır.²²¹

Vergi memurları daima devletin vazifelendirdiği kimseler olurdu. Ancak bu alanda bütün memurların güvenilir olmaması önemli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlhanlı Devleti'nde de bu noksanlıklar açıkça görülmektedir. Mesela İlhanlı topraklarında paranın tahsili işi “bitikçi” denilen bir takım katiplerin elindeydi. Bunlar askeri bir birliğin refakatinde memleket memleket dolaşırlar ve zorlayıcı davranışlarla halktan büyük miktarda para sızdırırlardı. Aldıkları paranın bir kısmını da derhal ceplerine indirirlerdi. Vergi tahsildarlarının faaliyetleri her zaman aynı neticeyi verirdi. Vergi memurlarının komşu memleketlerde gördüklerini haber alan köylüler, ağır işkencelere maruz kaldıkları için derhal kaçarlardı.²²²

Moğol döneminden kalan vergi sistemi daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Göçebe ve yerleşik halkın memleketleri yararına üstlendiği pek çok

²¹⁹ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 64; BKZ.(78), KAFALI, 135; Bkz.(48), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 302.

²²⁰ Bkz.(78), KAFALI, gösterilen yer; bkz.(30), SPULER, 337, 352.

²²¹ Bkz.(9), KT, 170.

²²² Bkz.(30), SPULER, 338,341.

yükümlülükleri vardı. Ak Orda'da, Ebul Hayr Hanlığı'nda ve Moğolistan'da bağımlı durumundaki halk tağar, kalan, kuşır, zekat ve diğer vergileri ödemişlerdir. "Tağar" adlı vergi askerin yeme içmesini karşılamak için yerleşik halktan eşya olarak alınırdı. Bu vergiyi hanlar, Yedisu'nun güneybatısında; Timur nesli Güney Kazakistan'ın Savran, Sayram, Otrar, Yangi-Taraz şehirlerinden topladı. Tağar'ın değişmez, belli bir ölçüsü yoktu. Alınacak ölçüyü hanlar belirliyordu.²²³

Kuşır kişi başına alınan vergiydi. XIV.-XV. asırlarda kuşır, direk olarak alınan iki vergi türünü ifade etti. Onlardan biri göçebe hayvancılardan % 1 oranında alınan vergi idi, diğeri ise şehirler ile kışlakların yerleşik zirai halkından kişi başına göre alınan vergiydi. Kuşır göçebe hayvancılara yüklenen vergi olarak Orta Asya bozkırlarında sonradan da yaşamaya devam etmiştir.

Orta Asya halkı tarafından han ile sultanlar yararına ödenen başka bir vergi de şeriat temellerine dayanmış olan zekat idi. Güney Kazakistan şehirlerinde zanaatkarlara ve tüccarlara da zekat yüklendi. Sırderya boyunda oturan yerleşik-zirai ahali bunların dışında epeyce sorumluluklar yüklenmiştir. Mesela harac, bac, mal-ı cihat gibi. İlişkilerin gelişmesine bağlı olarak hayvancılar ile çiftçilerin yükümlülükleri çoğaldı. Ak Orda'nın, Ebul Hayr Hanlığı'nın, Nogay Ordası'nın göçebe ve yarı göçebe halkı askeri sorumlulukları da yerine getirmek durumundaydı. Bu istekler halkın boynunda ağır bir yük olarak kaldı ve onları hayvancılıktan uzaklaştırdı.²²⁴

Sürekli devam eden feodal savaşlar ile mücadeleler, ağır eziyet altında bulunan halkın durumunu daha da kötüleştirdi. Ağır vergiler halkın yaşadığı yerini terketmesi sonucunu doğuruyordu. Bu durumdan yani halkın kötü vaziyetinden hakim sınıf sık sık hana veya sultana karşı mücadelelerinde yararlanmıştı. Bütün bunlarla birlikte XIV.-XV. asırlarda Orta Asya topraklarında siyasi yapılanmanın sürekli değişmesi, mal dengesizliğini ve halkın zor durumunu güçlendirmiştir.

²²³ Bkz.(1), Kaz.SSR, 238.

²²⁴ A.g.k, 238-239.

3.5. El Sanatları

Göçebe bozkır halkı kendi hayatlarında gerek duydukları eşyaların hepsini el sanatları ile yapmışlardır. Çünkü yılın dört mevsiminde hayvana bakıp, göçüp konarak yaşayan, ticaret ve zanaat merkezi durumundaki şehirlerden uzak olan göçebe toplum ihtiyaç duyduğu giyim eşyalarını, yeme içmelerini, ev eşyalarını, alet edavatlarını ve silahlarını kendi elleriyle yapmak durumunda kalmıştır. Bunları yaparken temel malzemesi hayvancılık ürünleri ve yaşadıkları yerlerin doğal zenginlikleri oldu.²²⁵ Bozkır hayatını verdiği bilgilerle aydınlatan Rubruk göçebe insanının el sanatlarıyla olan bağlantısını şu şekilde ifade etmiştir: “Onlar keçede yaparlar ve evlerini örterler. Erkekler yaylar ve oklar yaparlar, üzengiler, eyerler imal ederlerdi. Atları sürerler ve kısrakları sağlarlar. Kıımız yani kısrak sütü döverler. Kıımız saklamak için tulumlar dikerler. Derileri yoğurtla işlerlerdi. Kadınların görevi inekleri sağmak, yağ ve yoğurt yapmak, deri işlemek ve dikmek gibi şeylerdi. Derileri sinirden yapılmış ipliklerle dikerler, sinirleri ince saplara ayırırlar ve sonra bunları uzun bir sap halinde örerler. Sandal, başmak ve başka giyim eşyaları da dikerlerdi.”²²⁶ Yine aynı şekilde P.S. Pallas’ın şu ifadeleri mevzuu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır: “Özel derileri işlemişler, kalın yün kumaşlardan şekpen dokumuşlardır. Koyun yününden keçe bastılar. Deriden çeşitli türde kapacaklar ve başka türlü eşyalar yaptılar. Onlar av hayvanı derisinden kalpaklar ve kılık-kıyafetler diktiler.”²²⁷ XVI.-XVIII. asırlarda göçebe halk arasında ev yapıcılık, ustalık, kuyumculuk, oymacılık, örücülük (örmecilik), deri işlemeciliği, terzilik, çizmecilik, kilim dokuyuculuğu ve daha başka el sanatları meslekleri vardı. Koyun ve devenin yününden giyecek eşyaları dokunuyordu. Küçük hayvan derilerinden ton (kalın kaban), pantolon, elbise yapılıyordu. Büyükbaş hayvanların derileri işlenerek ayakkabı ve çizmeler dikiliyordu. Kuzu ve av hayvanlarının derilerinden ise çeşitli başlık türleri ve giyim eşyaları yapılıyordu. Keçe yapımında veya halı türlerini yapmakta da koyun yününden faydalanılıyordu. Gerekirse hayvanların kemikleri ve boynuzları da kullanılabilirdi. Boynuzlardan kaşık, düğme

²²⁵ Bkz.(1), K.K.T., 325.

²²⁶ Bkz.(56), YAKUBOVSKİY, 55; bkz.(78), KAFALI, 138.

²²⁷ Bkz.(30), AMANJOLOV, 31.

yapılmaktaydı. Epeyce geniş bir bölgeye yayılan el sanatlarından herbiri birer ustalık türü idi.²²⁸ Ağaç ustaları ağaç köklerini, parçaları oyup türlü desenlerle süsleyip çeşitli eşyalar (kap-kacak, müzik aletleri, sandık, kutular, beşik, kımız kabı vs.) yapmışlardır. Ormanlı bölgelerde yaşayan halk arasında çift tekerlekli arabalar ile her türlü kızakları yapan ustalar vardı. El hünerine sahip ustalar ağaçtan ayrıca keçe çadırın şanırağını, duvarlarını, çubuklarını yapıyorlardı. Bütün bunların yanı sıra eğer takımları, kaşıklar, kımız koyulan “ojav” adı verilen keçeleri, et koymaya yarayan büyük tahta tabakları büyük bir maharetle işliyorlardı. Önemli yer tutan diğer bir zanaat kolu metal işçiliği idi. Kazılarda bulunan nesnelere metal işleyiciliğinin olduğuna delildir. Silahlar ve başka eşyaların yapımı için ihtiyaç duyulan demir ve özellikle bakır Deşt-i Kıpçak'ta, Jezkazğan'da ve Orta Kazakistanın başka yerlerinde işlendi. Orta asırda Jezkazğan metal ve metal eşyaları işleme hususunda merkez oldu. Maden işçiliği yerleşik boyların temel mesleği haline geldi.²²⁹ Onlar demirden tese, kürek, balta, şot, orak, bıçak, nal, çivi vb.gibi şeyleri ortaya çıkarıyorlardı. Üretici aletlerin dışında hançer, kılıç, semser, aybalta, mızrak, ok ve süngü gibi savaş silahlarını da yapıyorlardı.²³⁰

Göçebe halk arasında çok usta kuyumcular vardı. Onlar, altın ve gümüşten her türlü kıymetli taşlarla bezenmiş eğer takımlarının yanında, yüzük, bilezik, küpe, kolye, saç tokaları, kemer gibi hanımlara yönelik süs eşyaları da yapıyorlardı. Bu kuyumcular süslemenin her çeşit usulünü ustaca kullanmışlardır. Desenleri genelde geometrik desenler, hayvan şekilleri, çiçek ve bitki motifleri olmuştur. Yapılan her desenin kendine has adı vardı (deve tabanı, çift eğri, çift ökçe gibi). Kuyumculuğa dair eşyalar, çeşitli ağırlıktaki gümüş parçalar arkeolojik kazılar sonucu ele geçmiştir. Örneğin Otrar kazılarında ifade edilen tarzda malzemeler bulunmuştur. Kazılarda rastlanılan eşyalar arasında bileziğin her türü (incei burma gibi), küpeler, yüzükler, altın kaplı eşyalar, Arapça ve uygurca yazılı kemerler ve broşlar vardır.²³¹

²²⁸ Bkz.(19), RISBAYULI, 68; bkz.(1), K.K.T., 325; bkz.(192), İK SSR (1957), 184-185.

²²⁹ Bkz.(1), Kaz.SSR, 64; bkz.(192), İK SSR (1957), 184.

²³⁰ Bkz.(1), K.K.T., 326.

²³¹ Bkz.(1), Kaz.SSR, 218; bkz.(9), KT, 181.

Ustalık hünerinin güzel ve verimli türlerinden biri de nakış işleme olmuştur. İslamiyetle birlikte, insan ve canlı varlıkların resmedilmesi azalmıştır.²³² Kumaş işlemeciliği, kilim dokumacılığı hakkında bilgiler azdır. Şehirlerde bunların olduğu yolunda ipuçları vardır. Bulunan kumaş parçaları, yanmış kumaşların kalıntıları ve mezarlardan çıkan elbise parçaları bizler için bu varsayıma ispat olmaktadır.²³³

Kazaklar'da herbir rengin sembolik anlamı vardı. Mavi gökyüzünü, kırmızı ateşi ve güneş işığını, beyaz gerçeği, bahtı ve mutluluğu, sarı zekayı, kaygıyı, siyah toprağı, yeşil gençliği ve baharı temsil ediyordu. Eşyaları bu renklerle boyayarak çeşitli anlamlar yüklenirdi.²³⁴

Kazak s s ve desenlerinin çok eskiye dayanan tarihi vardı. Arkeolojik araştırmalar Kazaklar'ın süsleme sanatının, önceki zamanda yaşayan hayvancılıkla uğraşan kavimlerin kültürüyle ilişkide olduğunu, Altay ve Orta Asya halklarının kültürü ile kendi arasında bağlantı olduğunu göstermiştir.  ysin mezarlarından çıkan nakış ve çizim  rnekleri XIX. asırdaki Kazaklar'ın desenleriyle benzerdir. Kazaklar'ın desen ve süs sanatını önceki kültürlerin devamı ve daha gelişmişi olarak nitelendirmek doğru olacaktır.

3.6. Giyim Kuşamları

Bozkır insanının giyecekleri kiş mevsiminde her türlü deriden, y nden, pamuktan ve ipekten, yaz mevsiminde ise kumaştan dikiliyordu. Erkekler beyaz kumaştan geniş yelek, kısa pantolon (dambal), onların üstüne ise nakışlı kısa kollu yelek (beşpent) kamzol (yelek) ve daha sonra da çeşitli türde şapan; kişin ise koyunun veya devenin y n  ile astar yapılmış kalın kumaşlardan veya derilerden dikili kabanlar giyerlerdi. Hayvancılık ile uğraşan bozkır insanı sürekli at üstünde olduklarından dolayı her türlü malzemeden yapılan geniş pantolonlar giymek durumunda kalıyorlardı. Kiş aylarında kullandıkları pantolonların içi y nle kaplanırdı. Gençlerin giydiği pantolonlar ise nakışlı

²³² Bkz.(1), K.K.T., 362-364.

²³³ Bkz.(9), KT, 175; bkz.(192), İK SSR (1957), 185.

²³⁴ Bkz.(1), K.K.T., 364.

olurdu.²³⁵ Elbise dikiminde en çok kullanılan yün olmuştur. Yün önce eğriliyor ve iplik haline getiriliyordu. Daha sonra dokunuyor ve kumaş haline getiriliyordu. Elde edilen bu kumaşlarla her türlü kostümler ve şapkalar dikilirdi. Seyfi'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa XVI. yy.'da dikilen kostümler genelde koyun yününden yapılmış olup çeşitli renklere boyanmış iplerden hazırlanmıştı. Bu haliyle atlasa benzediğini ifade etmiştir.²³⁶

Kış mevsiminde iki kulağı ve enseyi kapatan başlık giyilirdi. Bu başlık genellikle siyah kuzu derisinden veya tilki derisinden dikilirdi. Kunduz, samur gibi avladıkları hayvanların derilerini de bu şekilde başlık olarak değerlendiriyorlardı. Yazın kullandıkları başlıklar kumaştan olurdu. Çeşitli kumaşlardan dikilmiş kalpaklar son derece yaygındı.²³⁷

Bozkır erkekleri giyimlerinin üstüne deri kemerler bağlarlardı. Bu kemerlere deriden yada ağaçtan yapılmış kın ile bıçak asılı dururdu. Ayakkabıları da çeşitliydi. Dizi kaplayan çizmeler, deriden yapılmış çizmeler (saptama), avda kullanılan yumuşak çizmeler, yazın giyilen çetrik, yumuşak deriden dikilen mes vb. gibi ayakkabıları vardı.²³⁸

Bozkır bayanlarının kıyafetleri çoğunlukla süslü kumaştan ve ipekten dikilirdi. Kumaşlar daha çok komşu ülkelerden gelirdi. Bu ülkeler arasında en büyük yeri Doğu Türkistan ve güneydeki İslam memleketleri tutmaktaydı.²³⁹ Gömlek türleri hayli genişti. Kızlar ile gelinlerin gömlekleri çok büzgülü, yaka ve kol ağzları nakışlı, çift etekli gibi özelliklere sahipti. Yetişkin kızlar nakışlı yelek, şapan, tepesine incili baykuş tüyü takılmış deriden başlık veya nakışlı başlıklar giyerlerdi. Kızlar evlendiklerinde çeşitli türde nakışlarla, altın-gümüş süslerle ve boncuklarla bezenmiş sivri tepeli "savkele" adını verdikleri bir tür başlık takarlardı. Yeni evlenen gelin ilk yılında düğününde giydiği savkelesini giyip gezerdi. Bir yılın geçmesinden sonra savkelesi başörtüsüne dönüştürülürdü. İlk çocuğun dünyaya gelmesiyle birlikte ise önceki "jelek" adı verilen başörtüsü alınıp kimeşek adlı diğer bir çeşit örtüye dönüştürülürdü. Yaşı 30-40'tan az

²³⁵ Bkz.(35), İKNK, 109-110; bkz.(192), İK SSR (1957), 183; bkz.(1), K.K.T., 380; bkz.(148), Kazahı, 140.

²³⁶ T.İ.SULTANOV, *Kratkoe Apisaniye Saçineniy Seyfi (XVI v)*, 43.

²³⁷ Bkz.(35), İKNK, 110; bkz.(192), İK SSR (1957), 183.

²³⁸ Bkz.(1), K.K.T., 380; bkz.(192), İ.K.SSR (1957), 183.

²³⁹ Bkz.(148), Kazahı, 141.

olan hanımlar nakışlı, süslü kimeşek giyerlerdi. Bir kaç çocuğu olan orta yaştaki hanımlar dikkat çekmeyen ve süsü olmayan, sade nakışlı başörtüsünü kullanırlardı. Bozkır hanımlarının geleneksel ayakkabısı mes-kebis idi. Bunun dışında düğünlerde giyilen desenli, nakışlı çizmeleri vardı. Hanımlar kıyafetlerini tamamlayan kıymetli taşlarla süslenmiş altından ve gümüşten yüzükler, tokalar, iğneler, bilezikler, broşlar, kolyeler ve kemerler kullanıyorlardı.²⁴⁰

3.7. Yiyecek ve İçecekleri

Hayvancılıkla uğraşan göçebe bozkır insanının temel gıdası et ve sütü. Eti haşlayıp, kavurup yada kurutup yiyorlardı. Sütten çok çeşitli yemekler hazırlanabiliyordu. Sığır ile koyunun sütünden kaymak, yoğurt, katık, süzme, kurut, irimşik, peynir, kızıl peynir, tereyağ vb. yiyecekler yapıyordu. Kısrağın sütünden kırmızı yapıyordu ki en çok tüketilen ve sevilen içecek olarak ilk sırayı alıyordu. Devenin sütünden de şubat (kımrın) ekşitiliyor ve en sevilen içkileri arasında bulunuyordu. Özellikle yaz aylarında en çok bu ikisi içecek olarak tüketiliyordu.²⁴¹ Kırmızı ile kımrın bozkır insanının temel içecekleriydi. Baharda hayvanların yavruladığı dönemde ağız sütü (avuz,uğız,uız) yapıp, kuru et ile karıştırarak yiyorlardı.Yaptıkları avuzu komşularına dağıtırlardı.²⁴² Görülüyor ki bozkırların zenginliği hayvan sürülerinin çokluğuna bağlı olmaktadır. Başlıca gıda maddelerini ise yağ, süt, et, yoğurt gibi hayvansal ürünler teşkil etmekteydi. İfade edildiği gibi kısrak sütünden yapılan kırmızı hem gıda olarak hem de geleneksel içki olarak itibar görmüştür.²⁴³ Göçebelerde et tüketimi, yarı göçebe ve yerleşik halka oranla çok daha fazlaydı. Daha ziyade at, koyun, deve ve sığır ile uğraştıklarından dolayı bu hayvanların etleri tüketilirdi. Zenginler hemen hemen hergün et yerlerdi. Fakirler ise bayramlarda veya misafir geldiği vakitlerde sosyo-ekonomik yapısına göre et tüketirlerdi. Yiyecek olarak en fazla koyun

²⁴⁰ Bkz.(1), K.K.T., 381; bkz.(35), İKNK, 110; bkz.(192), İ.K.SSR (1957), 183-184; Kazak bayanlarının giydiği elbiselerle ilgili tfs. bkz.(148), Kazahi, 152-162.

²⁴¹ Bkz.(148), Kazahi, 169.

²⁴² Bkz.(1), K.K.T., 381; bkz.(35), İKNK, 111; bkz.(148), Kazahi, 169.

²⁴³ Bkz.(78), KAFALI, 139; bkz.(192), İ.K.SSR (1957), 184.

daha sonra ise sırasıyla at, keçi ve deve eti makbul görülürdü. Koyunun fazla tüketilmesine rağmen bozkır insanının en çok sevdiği et türü at eti idi.²⁴⁴

Göçebe bozkır insanı kış mevsimi için, kışlık yiyeceklerini karşılamak amacıyla hazırlık yapıyorlar ve bu hususta hayvan kesiyorlardı. Bu kesim için besili, semiz hayvanlar seçilirdi. Kışın hayvanların zayıflaması ve kesime uygun olmamaları nedeniyle yemek sıkıntısı çekilebiliyordu. Bu sıkıntıya duçar olmamak için kışa önceden yapılan bir hazırlıktı. Kesilen hayvanın etleri tuzlanıp kurutulur ve saklanırdı. Kurumuş et gelecek yılın baharına, sütün peynirin bol olduğu, hayvanların semirdiği ve kesime uygun hale geldikleri döneme yetecek kadar hazırlanırdı. Etler kemikleriyle birlikte kurutulurdu. Küçük et parçalarından kıyma, sucuk (kolbasa) yapılırdı. Hayvanların iç organlarından kavurma (kuğırdak) yapılırdı. Bozkır insanının yediği diğer bir hayvan türü de attı. At etinden “kazı” yapılır ve kurutulurdu. Göçebeler hayvanların etleri arasında at ve koyun etini kıymetli görürlerdi. Önem verdikleri, değerli misafirlerine tay keserlerdi. Saygı duyulan konuklara atın etini (kazı: kalın bağırsağın içine doldurulmuş at eti), yelesinin altındaki yağı ve eti hürmete geçmesi adına ikram ederlerdi. Kış mevsiminde kurutun ezilmesiyle yapılan yemek türü de önemli yemeklerden sayılırdı. Kazaklar çok değer verdikleri dönürlerinin önüne pişmiş koyunu bütünüyle koyarlardı. Düğünlerde de daha ziyade ete dayalı yemekler sunulurdu.²⁴⁵ Batı, güneydoğu ve güney Kazakistan’da daha çok deve ve ona bağlı olarak da deve etinden yapılan yemekler yaygındı. Yedisu, Zaysan, Kuzey ve Kuzeydoğu Kazakistan’da ise küçükbaş (koyun, keçi) hayvanlar ile at yaygındı.²⁴⁶

Bozkır insanı etin yanında hububattan da yemekler yaparlardı. Bitkisel olarak en çok darı, buğday, pirinç ve arpa kullanılmaktaydı. Bunların unundan mesela ekmek, bavursak (küçük hamur kızartması), şelpek, karıma, kesme çorba; pirinçten süt botka, pirinç çorbası ve pilav; kabuğu çıkmış darıdan cent, maytarı, darı çorbası ; buğday ve arpadan çorba yaparlardı. Bunların dışında en meşhur yemekleri yufka şeklinde açılmış hamurun ve etin haşlanması suretiyle yapılan ve “beşparmak” diye adlandırılan

²⁴⁴ E.S. VULFSON, *Kırgızı* (1913), 28.

²⁴⁵ Bkz.(192), *İK SSR* (1957), 184; Bkz.(35), *İK NK*, 111.

²⁴⁶ Bkz.(148), *Kazahi*, 169.

yemekleridir. Bu yemeğin en önemli özelliği eti haşlanan hayvanın başının da haşlanmış şekliyle sofradaki yerini alarak, sofradaki en yaşlı kişiye veya misafire sunulmasıdır. Başın verildiği şahıs küçük bir parçayı kendisi aldıktan sonra kulak, göz başta olmak üzere başın diğer kısımlarını ve etlerini sofrada bulunan kişilere dağıtırdı.²⁴⁷

Bozkırın güney kesimlerinde de et suyundan yapılan çorba, pilav (palav, pulof), mantı (lapşa) gibi yemekler mevcuttur. İçecekler arasında ise artı olarak buğdaygillerden yapılan boza sayılabilir. Alkollü içki olarak ise kırmızıdan yapılan arak kullanılırdı.²⁴⁸

3.8. Ölüm ve Defnedilme Adetleri

Orta Asya halkının cesedi defnetme adetleri İslami kurallar çerçevesinde oldu. Ölen adama abdest aldırılır, çenesi bağlanır, yüzü kibleye doğru çevrilerek yatırılırdı.²⁴⁹ Genelde çadırın içinde sağ tarafa yerleştirilirdi. Zengin ise ayrı bir yurt (kiyiz üy) kurulurdu. Yüzüne temiz bir örtü sererek etrafını perde ile çevirirlerdi. Genellikle ceset evinde bir gün ya da üç gün dururdu. Elbise ve diğer özel eşyaları hanımlarının, kızlarının ve yakın akrabalarının oturup ağladıkları (joktav) çadıra konulurdu. Cenazeye gelenler eve girip cesetle vedalaşır ve akrabalarına başsağlığı (könil ayтуғ) dilerdi. Kadınlar saçlarını dağıtırlar, süslü ve renkli elbise ve eşyalarını çıkarırlardı. Merhumun eşi ise yüzünü kan çıkarana kadar yırtardı (bet jirtu). Bunun manası kocasının ölümünden sonra güzelliğinin kendisi için gerekli olmadığını ve kocasına sadık olduğunu göstermekti. İmamın (molla) talimatı üzerine yıkanır, namazı kılınır ve gömülürdü. Törenden sonra elbiseleri halka dağıtılır ve yemek verilirdi. Bu yemekte bir yıllığı (aş) kararlaştırılırdı. Yedisi, kırkı ve yıl dönümü muhakkak yapılır ve bu günlerde yemek verilerek dua edilirdi. İfade edilen bu geleneklerin bir kısmı İslamiyet öncesinde de vardı. Mesela Gök-Türkler zamanında ölen kişi çadırın içine konur ve merhumun yakınları bu çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlardı. Bu işlem çizilen yerden kan akıncaya kadar devam ederdi.²⁵⁰ Defin adetleri arasında önceki şamanizmin

²⁴⁷ Bkz.(1), K.K.T., 382; bkz.(35), İKNK, 111.

²⁴⁸ İKNK, gösterilen yer.

²⁴⁹ Bkz.(192), İ.K.SSR (1957), 189.

²⁵⁰ Ahmet TAŞAĞIL, Gök-Türkler, 99; bkz.(148), Kazahı, 291-292; bkz.(96), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 184.

yansımaları da vardı. Ancak bunlar İslamiyet ile karışmıştır. Eskiden ölenin en sevdiği atı kesilir ve başı mezara konulurdu. Ayrıca mızrak, ok, kılıç, eğer takımı, tabak çanak, yemek gibi malzemeler de cesetle birlikte gömülürdü.²⁵¹ Bundaki sebep ölümden sonra hayatın olduğuna dair inançtı. İslamiyet'in etkisiyle birlikte mezar başında kurban kesme adeti, cenazeyi çıkaran mollalara ve yaşlılara sadaka verme şekline dönüşmüştür. Ölünün ardından uzun süre yas tutulurdu. Ölen kişinin eşi ve kızları yıl boyunca ağıt söyleyip ağlardı. Hayatında geçen önemli olaylara dair ifadeler ağıt şeklinde dile getirilirdi. Eğer zengin, otoriter bir adam ölürse yas tutma adına bayrak dikilir ve çadırının ortasındaki ipe asılırdı. Bu bayrağın rengi ölen adamın yaşına göre değişirdi. Gençler için kırmızı, yaşlılar için beyaz, orta yaşta kişiler için bir tarafı kırmızı, birtarafı ise beyaz olan bir bayrak dikilirdi.²⁵² Bu şekilde ölen şahsın yaşı ifşa edilmiş olurdu. Mezarın büyüklüğü de adamın maddi durumuna göre değişiyordu. Bozkırda farklı şekillerde mezarların bulunduğu bilinmektedir. Mesela Güneybatı Kazakistan'da toprağın kumlu olmasına bağlı olarak dikdörtgen oda biçiminde mezarlar kazılır, mezarın üstü toprak seviyesinden itibaren ağaçlarla kapatılır ve sonra üstüne toprak atılırdı. Baş tarafı kibleye döndürülürdü. Mezarın böyle açılmasının sebebi toprağın kumlu olmasından dolayı kazılan kısımların kendiliğinden yıkılmasıydı. Böyle yapıldığı takdirde kibleye bakan tarafta girinti açılamazdı. Toprağın yapısına bağlı olarak dikdörtgen odalar şeklinde mezar kazma adet olmuştur. Bir diğer mezar türü Hoca Ahmet Yesevi'nin 63 yaşından sonra ölene kadar kendisini dünyadan soyutladığı bir kaç basamakla inilen, bir adamın sığacağı genişlikteki "çilehane"sinden esinlenerek yapılan mezar türüdür. Mezarın yan tarafından ölünün içeriye alınabileceği genişlikte bir yer kazılır ve asıl mezar onun yan tarafında bulunurdu. O boşluktan ölü, yan taraftaki mezara çekilir, başı kibleye döndürülmek suretiyle defnedilirdi. Üstü uzun kubbe biçiminde olan bu mezarın içi, dikdörtgen bir oda biçimindedir. Cesedi yerleştirmek için açılan kapı biçimindeki delik daha sonra kerpiçle veya ağaçla kapatılırdı. Bir başka tür olarak karşımıza çıkan mezarlar, Türkiye'deki mezarların aynısıdır. Mezar kazılır, kible

²⁵¹ Bkz.(192), İ.K.SSR (1957), 189-190.

²⁵² Bkz.(1), K.K.T., 392-394.

tarafında girinti açılır ve ceset kibleye döndürülerek o girintiye yerleştirilirdi. Arka tarafı kerpiçle veya ağaçla kapatılır ve kazılan çukurun toprakla doldurulmasıyla gömülme işlemi tamamlanırdı.

XV.-XVII.yy.'a, kerpiçten mezarlar yapılan kadar, mezarlar üstü taşlarla örtülen küçük tepelikler şeklinde olurdu. Toplum içindeki ekonomik ve siyasi durumuna göre mezarlar çok daha gösterişli yapılırdı. Bu anlamda itibarı yüksek şahısların mezarları süslenir ve küçük türbeler haline getirilirdi.²⁵³ Eğer rüyada ölen kişi görülürse cuma günü "jeti şelpek" denilen bir yemek pişirilir ve komşulara dağıtılırdı. Diğer adı "jeti nan" idi. Yemek yapmaya durum el vermiyorsa ateşe yağ damlatmak suretiyle koku çıkarılır ve dua edilirdi.²⁵⁴

²⁵³ Bkz.(192), İ.K.SSR (1957) 189.

²⁵⁴ Kazaktar-Kazahi, Tom V, 67.

4.EDEBİ KÜLTÜR VE SANAT

4.1. Dil ve Edebiyat

XIV.-XV. asırlarda Orta Asya'da manevi hayat canlanmaya başlamış, Moğol istilasından sonra bu hareketlenme daha da hız kazanmıştır. Moğollar'ın işgal ettikleri yerlerde Moğol dili o kadar yaygınlaşamadı. Cuci ve Çağatay uluslarında han yarlıkları Türk dilinde yazıldı. Bu bölgede Arapça ve Farsça ile birlikte Türkçe edebi dil oldu. Türkçe ilmi eserlerin dili sıfatını kazandı. Bu dönemde temel üç şive vardı. Bunlar, Karluk-Uygur; Uygur-Oğuz ve Kıpçak-Oğuz idi. Bu dil sınıfları gelişmiş ve farklılıklar göstermiştir. Moğollar'dan sonraki zaman içinde Orta Asya'da Karluk-Uygur şivesinin temelinde eski Özbek dili yatmaktadır. Radlof, Barthold ve diğer araştırmacılar onu "Çağatay dili" olarak adlandırmışlardır.²⁵⁵

XV. asra doğru Tatar, Kırım Tatarı, Azerbeycan, Eski Özbek (Çağatay), Kazak, Türkmen ve diğer Türk edebi dillerinin temelleri oturdu.²⁵⁶ Kazak dilinin kalıplaşmasında Kazak halkının parçalarından olan Üysin, Kanlı, Dulat, Kongrat, Kıpçak, Kerey, Nayman, Argın, Alşın ve daha başka boyların dilleri katkıda bulundu.²⁵⁷ Onların içinde baş rolü "Eski Kıpçak dili" oynadı. "Eski Kıpçak dili" Altın Orda ve Ak Orda dönemlerinde resmi edebi dil olarak kullanıldı. Araştırmacı Maşkovt'un ifadesine göre XIII. asırda Kıpçak dili Batı Avrupa seyyahları için uluslararası dil olarak sayılıyordu.²⁵⁸ Altın Orda'nın parçalanma devrinde Kıpçak dil ortaklığı, XIV.-XV. asırlarda Kazak ve Nogay dillerine bölünmüştür. Bu zamanda bölgedeki Türk dillerinde Arap alfabesi gittikçe yayılmaya başladı. Ancak Uygur yazısı da etkisini uzun süre muhafaza etmiştir. XIV.-XV. asırların ortasında ise artık Uygurca'nın etkisi Arap yazısı nedeniyle tamamıyla yok olmuştur.²⁵⁹

²⁵⁵ Bkz.(9), KT, 122; bkz.(1), Kaz SSR, 239-240.

²⁵⁶ Bkz.(1), Kaz SSR, 240.

²⁵⁷ Bkz.(192), İK SSR (1957), 216.

²⁵⁸ Bkz.(1), K.K.T., 356.

²⁵⁹ Bkz.(1), Kaz.SSR, 240.

XIII.-XV. asırlarda Türk dilinde yazılan, özellikle Orta Asya'dan çıkan yazma eserler çok değildir. Moğol istilasından sonra bozkır topraklarındaki edebi ve kültürel hayat Sırderya'nın aşağı ağızı üzerinde kurulu Harezm ile bağlantılı şehirlerde toplandı. Özbek han zamanında XIV. asrın 30'lu yıllarında Türk edebiyatının en meşhur örneği Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" adlı şiirsel eseri ortaya çıktı. XIII.-XIV. asırlardaki tarihi edebiyatın temelini Farsça ve Arapça yazılmış eserler oluşturdu. Orta Asya'da, Kazakistan bölgesinde yazılıp zamanımıza kadar gelen tarihi eserlerden biri olarak Abu'l-Fazl İbn Muhammed Camal Karşi'nin "Mulhakat es-surah" adlı eserini göstermek doğru olacaktır. XV. asırlara gelinmeye başlandığında halk edebiyatı da gelişmeye başladı. Bu dönemde edebi sözün gerçek ustaları olan ozan gibi şairlerin etkisi yayıldı. Bozkırdaki halk edebiyatı nesilden nesile aktarılagelmiştir. Tabiatı ve kahramanlığı konu alan şiirler ve destanlar sayesinde bozkırın geleneksel edebiyatı devam etmiştir.²⁶⁰

Sonuç olarak göçebe halk önceleri eski Türk yazısını sonra eski Uygur yazısını ve İslamiyet'le birlikte de Arap yazısını kullanmışlardır. Bu yazılar aracılığıyla edebi ve tarihi eserler ortaya konulmuştur. Halk edebiyatı da bütün zenginliğiyle, çeşitli türleriyle (masal, ninni, tekerleme, destan, hayal ürünü hikayeler, vs. gibi) etkili bir yer tutmuştur. Bozkırda yazılı edebiyat yoktur. Okumak için Hive, Buhara, Semerkand gibi şehirlere gitmişlerdir. Sözlü edebiyattan söz etmek mümkündür. Ozanlık geleneği sayesinde sözlü edebiyat gelişmiştir. Bu ozanlar dombraları eşliğinde daha çok önemli günlerde çalıp söyleyerek bu edebiyatın ilerlemesine katkıda bulunmuşlardır. Sözlü edebiyatı yansıtan bir diğer unsur iyi dilek bildirme içeriği taşıyan "bata"²⁶¹ dır.

Bozkır halkı İslam dinine girdikten sonra Arap harflerini kabul etti. Kazak Hanlığı devrinde Arap yazısı kullanıldı. Kazak hanlığı'nın başkenti Türkistan şehrinde ve hanlığa bağlı diğer şehirlerde camiler ve medreseler oldu. Kazak yönetim sınıfının çocukları bu medreselerde okudu. XVI. asırdaki Orta Asya tarihçisi Ruzbehan İsfehani kendisinin "Mihmanname-i Buhara" adlı eserinde Orta Asya topraklarında medreselerin olduğunu ve halkın çocuklarına bu medreselerde eğitim aldıklarını söyler.²⁶²

²⁶⁰ Bkz.(19), RISBAYULI, 69; bkz.(1), Kaz.SSR , 242-243.

²⁶¹ Bata için bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 51.

²⁶² Bkz.(1), K.K.T., 357.

Dini medreselerde eğitim, öğretim 28 harften oluşan Arap harflerini öğretilmesiyle başlıyordu. Ondan sonra imanın şartları, namazın kaideleri ile duaları ve İslam dininin köklü hususları öğretiliyordu. İmanın şartlarından sonra çocuklara Kuran öğretiliyordu. Bundan sonra Arap, Fars, Türk (Çağatay) dilleri ve bu dillerde yazılan kitaplar okunuyordu. Han, sultan ve zenginlerinin çocukları Buhara, Semerkand ve daha başka Orta Asya şehirlerindeki yüksek medreselere gidip, eğitim alıyorlardı. Bu eğitim-öğretim yuvalarında Arap, Fars dili, orta asırdaki müslüman yazarların ve şairlerin eserleri, Arap felsefesi, İslam dininin şeriat kanunları okutuluyordu. Han ve sultanların bazıları kendi çocuklarına özel hocalar tutup eğitim aldırabiliyordu. XV.-XVI. asırlarda medreselerdeki eğitim, dini özellikte olsa da bu medreselerde eğitim ve bilim alanlar arasından, zamanın değerli bilim adamları ve yazarlar çıkmıştır. Onlar eserler yazarak ilme, edebiyata ve kültüre katkıda bulunmuşlardır.²⁶³

4.2. Müzik ve Müzik Aletleri

Bozkır halkının temel müzik aletleri dombra, kopuz ve sızızğıdır. Bunların dışında davurpaz, sazcırmay, köpişek, ıskırık, kamıssırmay, kossırmay, buğışak, büyüsmay, kerey, şertey, jetigen, şankavız, dabıl, danğara, asatayak, konran gibi enstrümanlarının adı geçmektedir. Ancak bunlardan daha seyrek faydalanılmıştır.²⁶⁴ Bu aletler arasında en çok kullanılageleni dombra, kobız (kopuz) ve sızızğı²⁶⁵ olmuştur. Sızızğı için araştırmalar dini menşeli olduğunu ve baksıların (kam) ruhlarla iletişim kurmalarını sağlayan bir alet sıfatını taşıdığını söylerler.²⁶⁶ Dombranın teli koyun veya keçinin bağırsağından yapılmış olup bağlama biçimindedir. Bağlamanın atası olarak sayılır. Dombranın da dini kaynaklı olduğunu ileri sürenler vardır.²⁶⁷ Yukarıda ifade edildiği gibi göçebe halk arasında en yaygın olan müzik aletidir. Halk arasında yaygın

²⁶³ A.g.k. 357-358.

²⁶⁴ B.Ş. SARIBAYEV, *Kazaktın Muzikalık Aspaptarı*, 76-77; Bkz.(96), *Kazak Sovyet Entsiklopediyası*, 623.

²⁶⁵ Sızızğı için bkz.(148), *Kazahi*, 179-181.

²⁶⁶ A.N. MARGULAN, *İz İstorii Gorodov i Stroitelnoğo İskustva Drevnogo Kazahstana*, 55; bkz.(19), *RISBAYULI*, 70.

²⁶⁷ V.N. BAŞILOV, *İzbraniki Duhov*, 78.

olarak görülen bir diğer alet de kopuzdur. Gövdesi kepçe gibidir ve içi boştur. İçi deri ile kaplanmıştır ve iki teli vardır. Telleri at kıllarından örülmüştür. Bozkırda en yaygın olarak kullanılan ikinci enstrümandır.²⁶⁸ Sıbizgi boş karnıştan veya yumuşak ağacın içi boşaltılarak yapılırdı. Parmak ile kapatılmak suretiyle çalınan dört deliği vardır. Sesi üzüntü ve kaygı doludur. Çok eski zamanlardan beri halk arasında kullanılır. Taşınması kolay olduğu için geniş bozkırda hayvan güden çobanlar tarafından sık kullanılmıştır. XI. Asırda yaşayan meşhur alim Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat-it Türk" adlı eserinde kopuz ile sıbizginin adı geçmektedir.²⁶⁹ Buradan da kopuz ile sıbizginin tarihlerinin çok eskilere dayandığını anlıyoruz.

Bayramlarda, yarışmalarda, toylarda ve çeşitli önemli günlerde şarkılar ve türküler dombra eşliğinde söylenirdi. Dombra ile çalınan parçaları terme, küy ve jir olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Terme ozanlar tarafından çalınırdı. Dombra çalanlar daha ziyade terme tarzındaki parçaları icra ederlerdi ki bu tür Türkiye'de ozanların çaldığının bir benzeridir. En yaygın görülen tür olan terme her çeşit konuda söylenebilirdi. Küy sözsüz, enstrümantal parçalara verilen isimdi. Bu müzik aletleri sadece Kazak coğrafyasında değil, Kırgız ve Karakalpaklar arasında da mevcuttur. Dombranın tarihi çok eskilere gitmektedir. Eski Harezmi'ye ait arkeolojik çalışmalarda pazırık kurganında Jezkazgan ve Cambul oblisindeki kazılarda da dombra kalıntılarına rastlanmıştır. Arkeolojik kazıların verdiği bilgilere göre Kazak, Kırgız ve Karakalpak bozkırları insanı arasında en yaygın olan enstrümanlar dombra ile kopuzdur.²⁷⁰

Orta Asya insanı şarkılarında kartalı, tazıyı, atı, kısacası tabiatı konu almıştır. Yaylağa göç edildiğinde, avulun aksakalı ahaliye şarkı eşliğinde bata verirdi. Boy aksakallarının toplantısı da şarkı veya küy ile açılırdı. Haberci iyi haberi avuldan avula terme türündeki şarkı ile götürürdü. Hanımlar keçe çadırı dikerken, süt sağarken, yünle uğraşırken, kilim dokurken, keçe yaparken ve diğer her türlü işleri yerine getirirken şarkı söylerdi. Düğünlerde, kız uzatılığ toyunda, çocukların oyunlarında ve her türlü

²⁶⁸ Yejelgi Medeniyet Kieleri, 38-39; dombra ve kopuz için bkz.(96), Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 623.

²⁶⁹ Bkz.(1), K.K.T., 365.

²⁷⁰ Bkz.(192), İK SSR (1957), 214.

geleneksel adetler sırasında şarkılar söylenir, küy çalınırdı. Geniş bozkırdaki atlı yolcu da uzak yolu şarkı söyleyerek kısaltır ve sıkılan canını şarkı ile düzeltirdi.²⁷¹

Düzenlenen yemekler sırasında, yaylağa göç edişte, kışlağa yerleşildiğinde, düğünlerde, bebek doğumlarında ve diğer önemli gün ve gecelerde çeşitli milli oyun ve yarışlar organize edilirdi. Halk içinde bu önemli günlerdeki oyunların yanında şarkı ve küy hünéri de önemli yer tutmuştur. Halk şarkı söyleyenlere, küy çalanlara, ozanlara büyük saygı duyardı. Halk içindeki meşhur şair, şarkıcı ve bestecilerinin çırakları vardı. Onlar ustalarıyla birlikte il il dolaşır, hünérlerini gösterirlerdi. Özel yetişen çıraklar kendi ustalarının şarkılarını, bestelerini öğrenmekle kalmayıp, kendileri de beste yaparlardı. Bu çıraklar ustalarının müzik stillerini ve estetik durumlarını daha da geliştirmişlerdir.²⁷²

4.3. Bayramlar ve Oyunlar

Bozkır insanının kültürel yaşamında milli ve dini bayramlar da önemli yer tutmuştur. Bu bayramlar mühim hadiselerle bağı olarak gerçekleşir ve düzenlenirdi. Mesela düğün, çocuk doğumu, ölüm, nevrüz, ramazan, kurban gibi günler adına tertib edilirdi. Bu günlerde at koşusu, güreş, at üstünde güreş (sayıs), kökpar, ozanların atışması (aytıs), ok atma gibi çeşitli türde oyun ve yarışmalar yapılır, bunlara da büyük ölçüde ödüller konulurdu.²⁷³

Bozkırda oynanan oyunlar toplumun yaşam biçimine paralel bir gelişme göstermiş olup daha çok askeri tarzdadır. Bu oyunlar ve yarışmalar arasında sayıs, avdarıspak, janbiatuğ, altıntabak, at yarışı, güreş vd. sayılabilir.²⁷⁴ Milli oyunlar ve yarışmalar bozkır insanının hayatındaki önemli günlerde görülürdü. Evlilik törenlerinde, doğumlarda, bayramlarda, cenaze törenlerinde oynanırdı. Tamamen milli bir karakter taşımaktaydı. İslam dinine girmeleriyle birlikte dini bayramlarda da bu oyunlar önemli

²⁷¹ Bkz.(96), Kazak- Sovyet Ensiklopediyası, 622.

²⁷² A.g.k., 623.

²⁷³ Bkz.(192), İK SSR (1957), 186-187; bkz.(19), RISBAYULI, 68.

²⁷⁴ M.T. TANİKEYEV, İstoriya Fiziçeskoy Kulturu vı Kazahstane, 46.

yer tutmuştur. En fazla önem verilen ve bayramların bayramı şeklinde nitelendirilen tören ölünün anısına verilen ve as adıyla isimlendirilen yemektir.²⁷⁵

As (aş) Orta Asya halkının büyük önem verdiği geleneklerinden biridir. Bu yemekler ölen kişinin adına yapılan sonraki hürmet ve görevdir. As düzenlendiğinde yüzlerce evler (çadırlar) kurulur ve tüm ahaliye haber verilirdi. Davet üzerine bu anma yemeklerine onbeşbin civarında bozkırın çeşitli yerlerinden gelen insanlar katılırdı. Bu yemeklere katılmak için insanlar yüzlerce km. yol gitmek durumunda kalırlardı. Toplanan büyük kalabalığın içinde her runun boy beyleri, aksakallar, şairler, batırlar, hatipler, kökparcılar ile bapkerler özel olarak çağrılırdı. Ailenin maddi durumuna göre yemek, üç gün ile yedi gün arasında devam ederdi. Bozkırda bu yemekler hakkında yıllarca konuşulduğu olurdu. As sırasında günlük oyunlar ve yarışmalar düzenlenirdi. Bu oyunlar arasında en dikkati çeken at yarışları olurdu. Büyük çaplı olan bu yemekler daha ziyade boy aksakallarının anısına tertib ediliyordu.²⁷⁶ Kurbangali Halid, Tevarih-i Hamse adlı eserinde aşaya dair şu açıklamalarda bulunmuştur: “Aşın yeri ve tarihi önceden haber verilirdi. As düzenlenecek yere bu duyurudan sonra hiç kimse yerleşmezdi. Sadece merhumun avulu (köyü) ve hizmetinde çalışanlar konabilirdi. Bunlar aş hazırlığına girer, hayvanlarını bağlar, kımız hazırlar ve gerekli sayıdaki çadırlarını (evlerini) kurarlardı. Küçük çapta düzenlenen bir aşta 40-50 çadır, büyük çaptaki aşta ise 100-200 hatta 300 çadıra kadar varan bir sayıda çadırlar dikilerek konuklar karşılanırdı. Aşaya gelenler kendi liderleri yani aksakallarıyla birlikte siyah renkte kurulan çadıra girip, Kuran okur ve dualarını ederlerdi. Bu siyah renkli çadırda yaşlılar başlarına “kündik” salıp, birkaç gelin kız savkale giyip ufak çapta oluşturulan bir kalabalıkla otururlardı. Bu esnada “joktav*” söylenir, merhumun yakınları ağlar ve Kuran okunurdu. Gelen konuklar çadırlarda ağırlanır ve kımız ikram edilirdi. Bu

²⁷⁵ E.S. VULFSON, *Kirgizi* (1901), 50.

²⁷⁶ Bkz.(254), *Kazaktar-Kazahi*, 26; bkz.(111), HARUZİN, 136; bkz.(96), *Kazak- Sovyet Entsiklopediyası*, 184.

* Joktav ölen kişinin ardından söylenirdi. Ölen kişinin iyi huyları, devletine ve yakınlarına karşı gösterdiği hassasiyet bu şekilde sözlü olarak ifade edilirdi. Ölen kişinin evine giden ziyaretçiler “oy bavurumdar” (oy kardeşlerim) şeklinde ses çıkararak içeri girerdi. O vakit merhumun yada merhumenin yakınları yüksek sesle joktav söylerlerdi. Kısacası joktav ağıtın bir benzeridir. Joktav için tfs. bkz.(254), *Kazaktar-Kazahi*, 67; bkz.(96), *Kazak-Sovyet Entsiklopediyası*, 184.

yemekler için çok sayıda hayvan kesilirdi. Hatta hayvan kesiminin bir günde bitmediği oluyordu. İkrâm sırasında tabakları dağıtanlar temiz giyinir ve gümüş eğer takımlarını takınırlardı. Bu şekilde düzenlenen aşlar bir gün, iki gün veya daha büyük bayramlarda hazırlanan yemekler üç güne kadar uzardı. En sonunda ise at (tul at) kesilir ve atın eti en meşhur kişilere dağıtılırdı.²⁷⁷ Dikkati çeken bir husus bu anma yemekleri sadece ölen erkekler için düzenleniyor olmasıydı. Eğer yapılacaksa, bayan için organize edilen yemekte konak aşu olur bunun dışında güreş, kökpar gibi daha başka adetler yer almazdı. Buluş çağına erişmeden ölen çocuklar için ise cenaze töreninin dışında herhangi bir yemek düzenlenmezdi.²⁷⁸ Ölenin ardından yedisinde, kırkında ve birinci yılında verilen aşta gelen boyun çoğunlukla deve, at, koyun, kıymız gibi ihtiyaç duyulabilecek şeyleri getirdiğine dair bilgiler de mevcuttur.²⁷⁹

Diğer önemli bir sosyal aktivite düğünlerdi. Düğünlere tanıdık, tanımadık pek çok insan katılırdı. Adet olduğu üzere düğünler yemekle başlardı. Daha sonra şarkılar söylenir, akınlar atışır ve halkın her kesiminden iştiraklerin olduğu oyunlar tertib edilirdi. Bu oyunların içinde en önemlisi, büyük ödüllerin konulduğu at yarışlarıydı.²⁸⁰ Düğün zamanında betaşar toyu yapılırdı. Betaşar geleneğinde ozan söylediği şiirler ve türkülerle genç gelinin yüzünü açardı. Bu toplantıya erkek tarafının yakınları ve ahali katılırdı. Ozan genel olarak büyüklerin ve konukların önünde gelinin yüzünü açar ve yeni aileyi gelin kıza tanıttırdı. Tanıştırılan her şahsın önünde kız diz çöküp selam verirdi. Bu şekilde akrabalık derecesinin yakınlığı ve uzaklığı ozan tarafından usta bir dille ifade edilirdi. Kızın selamını alan kişi geline hediyesini sunardı. İnsanlar yeni gelini de ilk olarak burada görürlerdi.²⁸¹ Benzeri bir diğer toy aileler için büyük sevinç kaynağı olan çocuk dünyaya geldiğinde yapılırdı. Çocuğun doğumu için şildekana toyu, beşiğe konmasına bağlı olarak besiktöy, kırkına girmesiyle ilgili olarak da kırkınnan şıkaruğ toyu, sünnet toyu gibi çeşitli adlar altında çocuğun gelişmesine dayalı törenler düzenlenirdi. Bu günlerin herbirinin yapılacağı dönem belliydi. Mesela şildekana

²⁷⁷ Bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 26-27.

²⁷⁸ A.g.k., 28.

²⁷⁹ Bkz.(96), Kazak- Sovyet Ensiklopediyası, 184.

²⁸⁰ Bkz.(111), HARUZİN, 136.

²⁸¹ Bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 55; bkz.(96), Kazak- Sovyet Ensiklopediyası, 183.

(şildehane) toyu yeni doğan çocuğun periler tarafından kaçırılmaması için yapılırdı. Toydaki eğlence ve yarışların gürültüsüyle çocuğun bulunduğu yere kötü ruhların gelmesinin önlendiğine dair bir inanış vardı.²⁸²

Bozkır insanının kutladığı en önemli bayramlardan biri de yeni yıl bayramı olarak kabul edilen nevruz idi. Nevruz insanların kıştan çıkışı kutlama ve her yönüyle canlanan tabiatı karşılama bayramıydı. Nevruz için 22 Mart'ta "navruzdik" adıyla özel bir yemek yapılırdı.²⁸³ Nevruz adet olduğu üzere bir kızla bir erkeğin atışmasıyla (aytı) başlardı. Oyunlarla devam eder, bu oyunlar aracılığıyla kış ve bahar sembolize edilirdi. Üç gün boyunca devam eden nevruz, yetişkinlerin, gençlerin, kadınların ve çocukların iştirakiyle oynanan milli oyunlar ve yarışmalarla sona ererdi.²⁸⁴

Bozkır insanı arasında eskiden beri kalıplaşmış gelen bir gelenek ozanların atışması idi ki bu atışma "aytı" şeklinde adlandırılmıştır. Aytısı büyük söz ustaları ve yetenekli şairler katılırdı. Aytıda karşı karşıya gelen iki ozan anlamlı sözler ve şiirler vasıtasıyla birbirine üstün gelmeye çalışırlardı. Hem oyun hem de yarışma şeklinde vasıflandırabileceğimiz aytıs için ortam, zaman ve gün çok önemli değildi. Her ortamda, her vakitte ve her türlü ekonomik-siyasi ahval içinde aytıs düzenlenebilirdi.²⁸⁵

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi bozkır müslümanlarında da kurban ve ramazan olmak üzere iki önemli bayram vardı.²⁸⁶

Bozkır insanının hayatındaki en önemli aktivitelerden birisi toylarda ve bayramlarda düzenlenen at yarışları idi. Bu müsabakalar içinde yer alan "alamanbayga" denilen yarış 25, 50 veya 100 km. üzerinden yapılırdı. Aynı zamanda savaşa ve göçlere hazırlık manası da taşırdı. Atlar bu şekilde harplere ve uzun göç hareketlerine hazır durumda olurlardı. Bütün bunların yanısıra atların cinsini de geliştiriyorlardı.²⁸⁷ Alamanbayga asların (yemeklerin) vazgeçilmez etkinliği idi. Atların sayıları ve

²⁸² V.V. VOSTUROV, *Obşestvennyy i Semeynyy bit Kazahov, Narodı Sredney Azii i Kazahstana*, 436.

²⁸³ A. CİKİYEV, *Traditsionniye Turkmenskie Prazdniki, Razvileçeniya i İğrı*, 19.

²⁸⁴ B. TÖTENAYEV, *Kazaktın Ultık Oyundarı*, 14-16; bkz.(19), RISBAYULI, 68.

²⁸⁵ Aytıs için tfs. Bkz.(254), *Kazaktar-Kazahi*, 13-14.

²⁸⁶ L. VASİLYEV, *İstoriya Religii Vastoka*, 139.

²⁸⁷ Bkz.(274), TANİKEYEV, 143.

cinslerinde sınırlama yapılmazdı. Bu yarışlarda biniciye önemli görevler düşmekteydi. Müsabakalar sırasında ayakları kırılan veya ölen atlara raslamak mümkün olabiliyordu.²⁸⁸ Alamanbayga gibi yarışlara katılacak atlar arasından beden yapısı güçlü, cinsi iyi, uzun ayaklı ve yumuşak yürüyüşlü olanları tercih edilirdi. Bu yarışlar için büyük ödüller konulurdu. Binicileri 8 ila 14 yaş arasındaki çocuklardan seçilirdi. Konulan büyük ödüller arasında 100 at, 30 deve, 30 inek, 500 koyun veya 100 rublelik kumaş sayılabilir.²⁸⁹

Bir diğer at yarışı “jorga jarı”tır. Bu yarışa katılan atlarla jorgaşı denen kişiler ilgilenirdi. Bu müsabakanın ayak jorga, üşayak jorga, taypalgan jorga, baypan jorga, su şaykalmaz jorga, tökpe jorga denilen türleri vardı. Bunlar içinde en meşhurları son ikisidir. Bu yarış için de önemli ödüller konulurdu. Göçebe Türk halklarının hemen hepsinde mevcuttur.²⁹⁰

Bozkırda karşılaştığımız önemli oyunlardan biri de “sayıs”tır. Sayıs, at sırtında mızrakla birebir mücadele etme şeklinde oynanır. Rakiplerin birisi attan düşene kadar devam ederdi. Farklı boylar arasında cereyan eden bu yarışta ölüm olayları çok sık gerçekleşirdi.²⁹¹ Çarlık Rusyası’nın Kazak topraklarına gelişiyle bu oyun yasaklanmıştır.

Bir diğer oyun “avdarıspak” idi. Avdarıspak da at üzerinde oynanır ve rakibi at sırtından düşürmeyi hedef alırdı. Erkekler arasında oynanan bir oyun olup, ata iyi binen ve at üstünde seri hareket edebilen, güçlü kişiler arasından seçilirdi.²⁹²

Bozkırda bahar aylarında en çok oynanan oyunların başında “kökpar” geliyordu. Kökpar çok köklü bir oyundur. Üç temele dayandığı söylenir. Birincisi kurtların hayvanlara saldırması ve yakaladıkları hayvanı kaçırmaması; ikincisi bozkır insanının savaşta ele geçirdiği ganimeti yada yaralanan arkadaşını alıp kaçırmaması; üçüncü olarak da totem kabul edilen hayvan bedeni için yapılan mücadelenin tasvir edildiği düşünülmektedir.²⁹³ Kökpar iki türlü oynanırdı. Birincisi ikişer kişilik gruplar halinde

²⁸⁸ F. NAZAROV, *Zapiski Onikotorih Narodah i Zemliyah Sredniy Çasti Azii*, 25.

²⁸⁹ A. PODVARKOV, *Narodı Rassii, Kirgizi*, 55.

²⁹⁰ A. BURKİTBAYEV, *Kazahskiye Natsionalniye vidi Konnogo Sporta*, 69-70.

²⁹¹ Bkz.(289), PODVARKOV, 54-55.

²⁹² Bkz.(274), TANİKEYEV, 46; .Bkz.(290), BURKİTBAYEV, 73.

²⁹³ C.AYTMATOV, *Povesti i Raskazi*, 243.

dört yarışmacı arasında, ikincisi ise farklı köylerden (avul) veya boylardan oluşan iki takım arasında oynanırdı. Amaç başı kesilmiş keçi veya koyunu işaretlenmiş noktaya götürmekti. Hayvan bir noktaya bırakılır ve takımlar bu hayvanı yerden alıp işaretlenmiş olan noktaya götürmek için birbirleriyle kıyasıya mücadele ederlerdi. Takımlardan bir kişi hayvanı kaptığında takımın diğer elemanları, rakipleri arkadaşlarından uzak tutmak için uğraşırlardı.²⁹⁴

Bir başka oyun jambu atug (altın tabak) idi. Bu oyun at sırtında, at son hızıyla giderken belirlenen hedefe ok atmayı amaçlardı. Bu oyun da bozkırlılar arasında çok yaygındı.²⁹⁵

Bir diğer oyun "kümisalug" idi. Bu oyun da yine at sırtında oynanırdı. Yarışmacılar yere konulan parayı almaya çalışırlardı. Tehlikeli bir oyundu. Çünkü parayı almak için birbirleriyle mücadele eden yarışmacılar atların ayakları altında kalabiliyor, bu şekilde ezilebiliyorlardı.²⁹⁶

Bunların dışında kızkovalama (kızkuğuv), altınbakan, aksüyek, asık, toğuzkumalak ve daha başka türde oyunlar mevcuttu.

4.4. Zaman Hesabı ve Takvim

Bozkır insanı tabiattaki değişiklikleri dikkatli bir şekilde takip etmiştir. Gece ile gündüzün, yıl ile mevsimlerin, ay yenilenmesinin durumlarını gözlemlemiş ve hayatı içinde yer alan uğraşlar için kararlar almıştır. Gözlemleri ve bu hesapları sonucunda yaylaya ne zaman çıkılacağını, sonbaharlık yerleşimine (küzev-güzlük) ne zaman gidileceğini, koyun ile kuzuların hangi vakitte kırılacağını, ne zaman koyunların çiftleştirileceğini, hangi mevsimde kökteve gidip hayvan yavrulatacağını, kışlık yiyeceklerin ne zaman hazırlanacağını, ekinlerin hangi mevsimden itibaren ekileceğini ve diğer meşgalelerinin zamanlarını bu şekilde doğru olarak tespit etmişlerdir. Bu zaman tahminlerinde yanılmaları onları ağır zararlara uğrattıyordu. Mesela erken dünyaya gelen yavrular soğuktan ölüyordu. Geç doğması neticesinde de yavru küçük kalıyor ve

²⁹⁴ Bkz.(148), Kazahi, 202-203.

²⁹⁵ G.N.SİMAKOV, Obşestvenniye funktsi k Kirgizkih Narodnih Razvileçenni, 73.

²⁹⁶ S.BRONEVSKİ, Zapiski a Kirgiz-Kaysakh Sredniy Ordı, 229.

büyüyemiyordu. İşte bu vakit hesabının doğru yapılabilmesi için tabiat değişikliklerinin dikkatlice takip edilmesi ve gözlenmesi gerekiyordu. Halk arasında iklimin ve havanın durumunu tespit eden, vakit hesabıyla uğraşan özel hesapçılar vardı. Bu kişiler yıldız ve gök bilimiyle uğraşırlardı. Onların bu tecrübeleri atadan miras kalmış olup onlardan da çocuklarına geçiyordu.²⁹⁷ Sürekli doğayla başbaşa yaşama durumunda kalan bozkır insanının yaşamında göğün hareketleri çok önemliydi. Gökteki birçok yıldızın kendilerine göre isimleri vardı. Mesela Büyükayı'ya jetigen, jetikart, jetikarakşı, Küçükayı'ya akbozat, kökbozat, Merkür'e tankjüldüz veya kişi şolpan, jüpiter'e yesek-kırgan, Mars'a kızıl jüldüz, vs. denilmekteydi.²⁹⁸

Göçebe halk kendine has bir takvim kullanmıştır. Takvim hesabında her yıl bir hayvanın adıyla isimlendirilmiştir. Fare, inek, kaplan, tavşan, salyangoz, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuz şeklinde yılların adlandırıldığını görüyoruz. İslamiyet'in gelişiyle birlikte haftanın günleri o düzende oldu ki bu sisteme göre haftanın ilk günü pazardı ve cuma tatil günü olarak hesaplanırdı.²⁹⁹

4.5. Felsefi Düşünceler

Bozkır halkının önceki zamandaki felsefik fikirleri mitolojik efsane ile hayal ürünü olan masallar türünde ortaya çıkmıştı. Gökyüzü ile yer, ay ile güneş, gün ile gece, karanlık ile aydınlık, insan ile tabiat, can ile beden, hayat ile ölüm, iyilik ile kötülük, baht ile şanssızlık gibi her türlü meseleler hakkında çeşitli türde efsane, hayal ürünü masallar, şiirler, destanlar, atasözleri vb. şeyler ortaya konmuştur. Eski zamandaki göçebe toplumun düşüncesine göre yeryüzündeki herşeyin özü şu dört unsurdan çıkmıştır ki bunlar toprak, su, ateş ve havadır. Yeryüzünde bulunan tüm varlıklar bu dört özelliğe dayalı olarak yaratılmıştır. Kısacası her şeyin aslı, özü toprak, su, ateş ve havadır. Yaşanan, gerçekleşen her türlü kötülükler yada iyilikler bu kavramlarla ilişkilendirilir. Onların düşüncelerine göre aydınlık sıcaklığın, güneşin, hayatın, iyiliğin,

²⁹⁷ Bkz.(192), İK SSR (1957), 190; bkz.(1), K.K.T., 349.

²⁹⁸ Bkz.(192), İK.SSR (1957), 190-191.

²⁹⁹ Bkz.(19), RISBAYULI, 69; bkz. (1), K.K.T., 351; bkz.(192), İK SSR (1957), 192.

bahtın sembolüdür. Karanlık ise soğukluğun, gecenin, ölümün, kötülüğün, şansızlığın göstergesidir. Bütün bu ikilemler birbirine ters olan güçler diye düşünülmüştür.³⁰⁰

Göçebelerin düşüncesine göre gökyüzü tüm varlığa yatacak yer olan gök kubbedir. Gökyüzü alemindeki yıldızlar ise bu gök kubbeye yakılan mumlar olarak görülmüştür. İnanışlarına göre yıldızların insan ömrü ile yakın bir ilişkisi vardır. Herkesin hayat çizgisini belirleyen, geleceğini yönlendiren bir yıldız mevcuttu. Sahip olunan yıldız yükselirse şans dönüyor, kısmeti artıyordu. Alçalması durumunda ise şans kötüleşiyordu. Yıldızın sağ taraftan doğmasıyla bütün iş başarılı olurken, soldan doğması neticesinde aksilikler, uğursuzluklar ortaya çıkardı. İnsanların yıldızları çeşitli türde olurdu. Bu çeşitlilik (hava, toprak, su ve ateş) o adamın karakterini ve diğer insanlarla arasındaki ilişkileri belirliyordu. Mesela yıldız su özellikli olan insan yıldız ateş özellikli insanla anlaşamazdı. Elbette ki bunlar İslam dininden önceki düşünceler idi. İslamiyet'ten sonra düşüncelerin çoğu İslam inanışlarına ve felsefesine bağlı kaldı. Ancak ifade edilen bu inanışların kalıntıları efsane ve masallarda aynen olduğu gibi muhafaza edilmiştir.³⁰¹

Toplumun gelişmesine, ekonominin ilerlemesine ve düşünce gücü ile beden emeğinin ayrılmasına bağlı olarak göçebe halk içinde filozoflar ortaya çıktı. Bu kişiler felsefeye, hayata dair kendi bakışaçılarını ortaya koydular. XV. asırda yaşayan ve ardında isim bırakan en önemli isimlerden biri Asan Kaygı idi. Sürekli devletinin geleceğini ve halkını düşündüğü için, halk ona Kaygı lakabını takmıştır.³⁰²

³⁰⁰ Bkz.(1), K.K.T., 342.

³⁰¹ A.g.k., 343.

³⁰² A.g.k., 345.

5. AİLE VE AİLEVİ İLİŞKİLER

5.1. Nikah, Aile ve Mirasçılık

Göçebe bozkır halkı arasında evliliğin temel şekli tek eşliliğe (monogami) dayanıyordu. Genel aile yapısı küçük (çekirdek) aile tipindeydi.³⁰³ Nikah hususunda önceden süregelen gelenek ve adetlerine bağlı kalıyorlardı. Bu geleneklere göre bir boy kendi içinden kız alamazdı. Evlenecek durumda olanların akrabalık bağı yedi atadan fazla olmalıydı. Kazaklar'ın önceki şecirelik geleneği boyunca yedi atadan gelen nesil bir ata, onüç ata aşıldığında ise bir boy olarak hesaplanıyordu. Bu nedenle yedi atanın içindeki nesil akraba sayılıyordu.³⁰⁴ Herkesin yedi atasını bilmesi bu yönden şarttı. Çocuğa yedi atasını öğretmek her anne-babanın en başta gelen vazifelerinden biriydi.³⁰⁵

Yedi ata ve boy bağlantısı yoksa evlilik için bir engel yoktu ve ilk adımlar atılmaya başlanırdı. Öncelikle erkeğin babası ileride dünür (kuda) olacağı aileye “javşı” gönderir ve nikahın gerçekleşmesi için girişimlerde bulunurdu. Javşı damadın babasının selamını söyler ve duruma dair açıklamalarda bulunurdu. Kız tarafı evliliğe karşı değilse, dünür olma zamanını belirler ve javşıya “şege şapan” adı altında hediye verirdi. Resmi türde dünür olmak için erkeğin (damadın) babasının yakın akrabalarını ve yakın dostlarını alarak gitmesi gerekirdi. Bu kudalık (dünürlük) görüşmesinde kalın mal, çeyiz ölçüsü, uzatug toyunun ne zaman yapılacağı tespit edilirdi. Bundan sonra iki taraf yaptıkları bu anlaşmayı yemin ederek pekiştirirlerdi. Bunun için koyun kesilir ve kanı ağacın dibine akıtılırdı. Kız ve erkek tarafının büyükleri kana sağ elinin parmaklarını batırırlardı. Daha önceki zamanlarda ise mızrak veya ok uçlarını batırırlar ve dünürlük şartlarını bozmamaya yemin ederlerdi. Bu esnada aksakallar bata (iyi dilek) verirdi. Okunan batanın hürmetine damat tarafı “batayak”, “karğıbay” adında hediyeler verirdi. Bütün bunlardan sonra yemek yenir ve iki tarafın büyüklerine “kuyruk-bavır” ikram edilirdi. Kızın köyünden ayrılmadan evvel de dünürlere “kiit” giydirilirdi.³⁰⁶

³⁰³ Bkz.(96), TOLIBEKOV, 288

³⁰⁴ Bkz.(1), K.K.T., 382; bkz.(96), Kazak- Sovyet Entsiklopediyası, 184.

³⁰⁵ Bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 66.

³⁰⁶ Bkz.(96), Kazak Sovyet Entsiklopediyası,.183.

Kızın uzatılığ toyuna damat tarafından, başta damadın annesi olmak üzere gidilirdi. Giderlerken kız tarafına pek çok hediye götürürlerdi. Kız anasına “sutakı” hediyesi, kızın erkek kardeşlerine jüyrük-jorğa, kıran kuş, gümüş eğer takımları gibi kıymeti büyük eşyalar verilirdi. Kızın gelin edildiği bu toyda otağ dikilirdi. Çadırın dikilmesine yardımcı olan kadınlar da damadın annesinden “şanıarak köterer”, “otav japar”, “otav körimdiği” gibi adlar altında hediyeler alırlardı. Yapılan bu çadıra kızın çeyizi yığılırdı. Bu düğünde ayrıca her türlü milli oyunlar ve at yarışları düzenlenirdi.³⁰⁷

Düğün merasimleri arasında kızın erkek tarafına tanıtıldığı “betaşar toyu” vardı.³⁰⁸ Bu törende kız tek tek erkek tarafı ile tanıştırılır ve gelin tanıtılan kişiye selam verirdi. Yine betaşarda kıza çeşitli hediyeler verilirdi. Bu betaşar merasimi gelinin erkek tarafına tanıtıldığı bir merasim görünümündedir.

Evlenmeye dayalı yerleşmiş adetlerden biri de “kalınmal” (kalım) adıyla anılan başlıktır. Ancak kalınmal başlık parası olarak ifade edilse de esasında kızın çeyizini tamamlamak adına alınır.³⁰⁹ Başlığın ölçüsü dünürlerin yer ve mertebesine, maddi durumuna göre değişirdi. Genelde yüksek başlık miktarı 77 baytal (dişi at, kısrak) olurdu. Asillerin, han ve sultanların, büyük zenginlerin arasında başlık ölçüsü 200 ila 500 kısrak veya 1000 koyuna kadar ulaşırdı. Yukarıda geçtiği üzere damat tarafı başlığın dışında kızın anne babasına “süt hakkı” verirdi. Akrabalarına ise kıymetli elbiseler hediye edilirdi. Gelinin anne babası alınan başlığın ölçüsüne göre çeyiz düzerdi. Kızlarına özel yeni otağ yaparlar, at ve deve verirlerdi. Maddi durumu zayıf olanlar arasında başlık alınmazdı. Bu durumda karşı dünürlük geleneği yaşanır ki bu geleneğe göre, gelin edilen kıza karşılık, karşı tarafın kızı da kendi oğluna alınır.³¹⁰

Göçebe ailesinde saklanan eski geleneklerden biri de “amengerlik” idi. Bu adete göre eşi ölen genç kadın, tekrar evlenmek istediğinde olursa ölen kocasının kardeşiyle yada abisiyle³¹¹, şayet bunlar yoksa yakın akrabalarından biriyle evlendirilirdi. Akrabaların olmaması veya kadının bunlardan hiçbirisiyle evlenmeyi istememesi

³⁰⁷ A.g.k., gösterilen yer.

³⁰⁸ Hael ARĞINBAYEV, *Kazak Otbası*, 173.

³⁰⁹ Bkz.(254), *Kazaktar-Kazahi*, 83-84; *İslam Ansiklopedisi*, “Kazakistan”, 500.

³¹⁰ Bkz.(1), *K.K.T.*, 382-383; bkz.(35), *İK NK*, 101; *İK SSR* (1957), 185-186.

³¹¹ Bkz. (309), *İslam Ansiklopedisi*, 500.

üzerine bu kez ölen eşinin boyu içinden biriyle evlenme durumu ortaya çıkardı. Bu adete dayalı olarak “kocadan ayrılrsa da boydan ayrılamadı” şeklinde sözler mevcuttur. Ölen eşin akrabalarından veya boyun dışından birini isteyen kadın kötü sayılırdı. Eğer yabancı biriyle kaçıp giderse o vakit ölen kocasının akrabalarına beş deveden az olmayacak bir ölçüde karşılık ödemek zorundaydı. Ancak dul kalan kadının amangerliğe uygun düşen biri olmazsa kendi başına da yaşaması mümkündü. Göçebe hayatta amangerlik desturunun bir kaç sosyal önemi vardı. Bu geleneğin en önemli özelliği neslin kendi topraklarından, kendi yurdundan ayrılmaması ve bölünmenin yaşanmamasıydı. İkinci olarak çocuklar yetimlik görmeden yaşardı. Bunların dışında dünürler arasındaki iletişim soğumaz, birlik ve düzen muhafaza edilirdi.³¹²

Göçebe bozkır ailesi ataerkil bir ailedir. Her hususda erkeğin sözü geçerdi. Eğer baba yoksa kardeşler, büyük ağabeylerinin sözünü dinlerdi. Yazın yaylakta baba ocağının etrafında biraraya gelirler ve bir köy (avul) oluştururlardı. Adet olduğu üzere bütün erkekler öğle yemeğinde babanın veya dedenin çadırında toplanırlardı. Baba ocağı (ülken üy, kara şanırak) aileden ayrı çocuklar için her zaman kutsal sayılmış olup, evin geçimine her daim yardım ederler ve karşılığında zaman zaman pay alırlardı. Çok eski geleneğe göre yıllık soğum (kışa hazırlık)vaktinde bütün yakın akrabalar kara şanırağa hediyeler getirirlerdi.³¹³ Göçebe ailede kızın evlenmesinde de babanın sözü geçerdi. Aile kavramı çok önemliydi ve her dönem içinde de önemini muhafaza etmiştir. Çocukların baba sözünü dinlememesi, anne babaya karşı gelmesi, onlara saygı göstermemesi sert bir şekilde yasaklanmıştır. Baba kendi kararıyla kızını gelin eder ve oğullarını evlendirirdi. Evlenen her bir oğul mirastan hissesini alır ve evden çıkardı. Bazen evli olmayan küçük kardeşler babalarının kendilerine verdiği hisse ile evlenip aile ocağından ayrılan büyük kardeşleriyle birlikte göç ederlerdi. Bu kardeşler evlendiklerinde onları ayırmak bu kez babaya değil yanına gittikleri evli ağabeye düşerdi. Baba çocuklarını ayıracağı zaman akrabaları davet eder, onların huzurunda oğullarına hisselerini verirdi. Toplanan akrabalar yeni, genç aileye ellerinden gelen yardımı yaparlar ve bütün hayvanların

³¹² Bkz.(7), ASPENDİYAROV, 38; KKT, s. 384; bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 44-45; bkz.(96), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 184.

³¹³ Bkz.(148), Kazahi, 275.

kulaklarına ayrı bir en (yen-damga) vururlardı. Hayvandan başka çeyiz için alınan bütün eşyalar geline verilirdi. Yerleşik ve yarı yerleşik göçebelerde ise aileden ayrılan çocuklar için özellikle kışlağa uygun evler dikilirdi. Zenginlerin çocuklarını ayırması daha kolay olurdu. Bunlar genel itibarıyla çocuklarına 100 koyun, 30-40 at, 10 civarında sığır ve 4-5 tane de deve veriyorlardı. Gelecek yıl çocuklarının ekonomik durumlarını daha da güçlendirmeye gayret gösteriyorlardı. Babanın ölümünden sonra büyük kardeşten başka hiç kimsenin anne yaşıyor dahi olsa yeni pay almaya hakkı yoktu. O da ancak en küçük kardeşin rızasıyla gerçekleşiyordu.³¹⁴ Çünkü çok eski geleneğe dayalı olarak aile ocağının sahibi küçük oğuldu. Bu eve “kara şarırak” denirdi. Hisselerini alarak ayrılan oğul, babası öldükten sonra onun ardında kalan maldan hiçbir şey talep etmezdi. Evin en küçük erkek evladı babasına mirasçılık yapardı. Genel olarak miras şahitlerin huzurunda babanın sözlü olarak vasiyetiyle gerçekleşirdi. Bu vasiyetin yerine getirilmesine her zaman önem verilmiştir.³¹⁵ Mirastan erkek çocuklar, eşler, kardeşler ve yakın dostlar pay alabilirlerdi. Bir kaç eş sahibi olan zenginler genellikle hayatta iken farklı hanımlardan doğan çocuklar arasında problem olmaması için herbir annenin hissesini bölerlerdi.³¹⁶ Kızların aile mirasında, mülkte hakkı olmazdı ancak birkaç yıl sonra hissesini alırdı. Eğer bunu alırsa miras talep etmezdi. Sadece kocası ölen kadın, çocuğu erginliğe erişinceye, yetişinceye kadar aile mülkünü yönetirdi. Bozkır geleneğine göre miras, erkek evlatlar arasında bölüştürülürdü. Kızlara evlendikleri vakit verilen at, deve ve çeyizin dışında, başka herhangi özel bir hisse verilmezdi. Kocasını ölen kadına, kocasından miras kalan malın altıda biri yada sekizde biri verilirdi. Dul kalan eş birden fazla da olsa bu hisse değişmezdi ve yine aynı oranda paylaşılırdı.³¹⁷ Genç dullar gelenek üzerine ölen eşin kardeşi ya da yakın akrabasıyla evlendirilirdi (amangerlik). Bu durumda hanımın önceki kocasından çocukları adına aldığı miras, yeni kocaya geçer ve onun idaresinde kalırdı. Erkek çocuğu olmayan aileler öldüğünde onların malları erkek

³¹⁴ A.g.k., 276-278.

³¹⁵ Zapsi General Mayora Bronevskogo o Kirgiz-Kaysakah Sredney Ordı, Ataşestvenniye Zapiski, 282; bkz.(96), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 184.

³¹⁶ A.İ.DOBROSMISLO, Sud Biyev u Kirgiz Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vv, 57.

³¹⁷ Bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 60; bkz.(1), K.K.T., 384; Bkz.(35), İKNK, 96-104.

tarafından akrabalarına geçerdi. Kız çocukları bu mal üstünde hak iddia edemezdi.³¹⁸ Göçebe insanlar İslamiyet'e inanmalarına rağmen nikah, aile, miras ve daha başka işleri idare etmede kendilerine has eski adetlerine dayanmışlardır.

Çocuğu olmayan aileler kendi rularından yada başka rulardan bir erkek çocuğu evlatlık olarak alırlardı. Eğer alınan çocuk kendi boyundan ise üvey babanın ölümünden sonra onun mallarının hukuki mirasçısı olurdu. Ancak ölenin akrabalarına hediyeler vermek durumunda kalırdı. Alınan evlatlığın diğer boylardan olması durumunda ise evlat edinen baba, vasiyet yoluyla hukuki mirasçısı olarak tayin edebilirdi. Etmeyi istemez veya da beklenmedik bir ölüm olayı sonucu vasiyete imkan kalmadığı takdirde babanın akrabaları çocuğa belli ölçüde pay verirler ve kalanını kendileri alırlardı.³¹⁹

Göçebe bozkır Türk topluluklarında yaşam şartlarına bağlı olarak ailevi ilişkilerin çok sıkı olduğu görülürdü. İfade edildiği gibi erkek tarafından yedi göbek kan bağıyla birbirine bağlı olan insanlar yakın akraba sayılırlardı ve birbirlerinden kız alamazlardı. Aile hukuku birinci atadan yedinci ataya kadar geçerliydi. Erkek çocukların bulunmadığı ailelerde taşınır veya taşınmaz mallar hatta dul kalan eşler dahi ölen kişinin erkek tarafına miras kalırdı. Ölüm, doğum, evlilik, doğal afetler vb. gibi hadiselerde akrabalar birbirlerine olabildiğince, ellerinden geldiği kadarıyla yardım etmeye çalışırlardı. Bu yardımlara "jılu", "nemevrin" veya "ume" denirdi.³²⁰

Ailenin ataerkil olması, mirasın erkek çocuklara yoksa erkek tarafından erkek akrabalarına geçmesi, gelin ve akrabaları veya gelin edilen kızlarla ve onların gittiği ailelerle olan ilişkileri zayıflatmamaktadır. Erkek tarafı için evlendirilen kızların veya kızkardeşlerin çocukları "jiyen" (yeğen), anne tarafı ise "nagaşi" şeklinde adlandırılırdı. Asırlar boyu bozkıra yerleşen adetlere göre jiyenleri üzmemeye ve imkan ölçüsünde geri çevirmemeye özen gösterilmiştir. Yeğenler anne tarafından üç defaya kadar maddi yardım isteyebilmekteydiler.³²¹

³¹⁸ Bkz.(148), Kazahi, 278.

³¹⁹ A.g.k., 279.

³²⁰ A.g.k., 279; bkz.(96), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 184.

³²¹ Bkz.(148), Kazahi, 281.

Kız tarafı, damada “kayınjurt” derlerdi. Kızın ailesi aynı zamanda yakın akrabaları damada saygı gösterirlerdi. Damat da aynı saygıyı kendi ailesinin büyüklerine olduğu gibi kız tarafına da göstermek zorundaydı.³²²

Tarihin her devrinde olduğu gibi XV. yy. da ve civarında Orta Asya bölgesinde, kadın önemli yer tutmuştur. Bozkır ailesinde kadın, geri planda gibi görünse de aslında evin bütün yükümlülüğünü üstlenmiş durumdaydı. Her konuda kocasına yardımcı olurdu. Kocasının olmadığı zamanlarda onun görevini de kendileri üstlenirlerdi. Bu tür kadınlar halk arasında çok saygı görürdü. Sadece kendi ailesi içinde değil tüm ahali arasında büyük itibara sahip olurlardı. Bozkırda tek eşlilik yaygın olsa da birinci hanımdan çocuk olmaması, erkek çocuk olmaması, amangerlik gereği, eşlerin hasta olmaları, işlerini yapamamaları sebebiyle ve zenginler, neslini büyütmek ve çoğalmak amacıyla birden çok eş alabiliyorlardı. Aynı anda dört eş alanlar olduğu gibi on hatta daha fazla alanlar da olmuştur. Ancak genel itibariyle sıradan halk tek eşliliğe dayanmıştır.³²³ Eğer birden çok eş varsa “baybişe” denilen birinci hanımın yeri tokallardan (kuma) her açıdan ayrıydı. Umumiyetle farklı eşlerden doğan çocukların miras kavgaları yapmamaları için her hanımın hissesi babanın sağlığında bölünürdü.³²⁴ Kadınlar gerek toplum nazarında ve gerekse idari işler nazarında ağırlığını hissettirmişlerdir. Mesela Timurular devrinde hanımların devlet idaresinde mühim rollerinin olduğu görülmektedir. Timur’un hanımları ve saraydaki diğer kadınların durumu umumiyetle İslam kanunlarına değil, eski Türk ve Moğol örf ve adetine uygundu. Kadınlar genelde seferlere de katılmaktaydı. Şunu vurgulamak gerekir ki Timur döneminde kadınlar idari işlere karışmaya elbette cesaret edememişlerdir. Ancak onlar bazen Timur’un gazabına uğrayan şehzadelerin cezalarını hafifletmeye muvaffak oluyorlardı.³²⁵

Kadınların eğitime önem veriliyor ve mirzalara olduğu gibi onlara da “ateke” tayin ediliyordu. Mirzaların yetiştirilmesine de büyük önem verilmekteydi. Doğum yaklaşınca hanım saraya getirilir ve doğumdan sonra çeşitli şenlikler yapılırdı. Bundan

³²² A.g.k., 283.

³²³ Bkz.(108), LEVŞİN, 98; bkz.(101), TOLİBEKOV, 89; E.S. VULFSON, *Kırgızı* (1913), 47.

³²⁴ Bkz.(148), *Kazahi*, 288.

³²⁵ Bkz.(69), AKA, 108.

sonra çocuk annesinden alınarak süt anne ve saraydaki büyük hanımlardan birinin nezaretine verilir, belli bir yaşa geldikten sonra ise çocuğa bir hükümdarın bilmesi gereken şeyleri öğretmesi için atabeg tayin edilirdi. Altın Ordu'daki hatunların devlet ve ulus üzerindeki nüfuz ve kudreti seyyah İbn Batuta'yı hayrete düşürmüştür. İbn Batuta ve El-Ömeri'nin ifadeleri hatunların devlet teşkilatındaki yerini açıkça göstermektedir.³²⁶

Bozkır insanının en büyük mutluluğu çocuktur. Özellikle doğan erkek çocuklarda bu mutluluk bilhassa artardı. Neslin devamı için çocuklara büyük önem verilirdi. Bozkır toplumunda gelinlerin kaynana terbiyesi aldığı dikkat çekmektedir. Evlenen çocuklar baba ocağından ayrıldığında gittikleri yeni yuvalarında gelinlerin zahmet çekmemesi ve başkalarına muhtaç olmaması için mümkün olduğu kadar onların ihtiyaç duyacakları pek çok şey hediye edilirdi. Hamilelik döneminde birbaşlarına dışarıya çıkmalarına izin verilmez ve silahın, kurt dişinin, kartal gagasının, şahin pençesinin asılı olduğu yatak odasında tek bırakılmazdı. Asılı duran bu nesnelerin onları kötü ruhlardan koruduğuna inanırlardı.³²⁷ Hamile kadınların doğumuna yardımcı olan halk ebeleri vardı ki bunlar daha ziyade yaşlı kadınlar olurdu. Kadının karnına masaj (beltartu) yapmak suretiyle doğumun gerçekleşmesine yardım ederlerdi. Doğan çocuğun göbeği doğum yapan kadının yakın bir arkadaşı (kindikşeşe) tarafından kesilirdi. Bebek doğduğunda köy gençleri "şildehana" veya "şildekuzet" adı verilen toyda toplanırlardı. Sabaha kadar eğlenirlerdi. Hatta bazen bu eğlencelerin üç güne uzadığı bile olurdu. Bu şekilde toy yapmaktaki maksat yeni doğan bebeği, gürültü yaparak İslam öncesi inanca göre kötü ruhlardan korumaktı. Devam eden kırk gün içinde çocuğun başında mum yakılırdı. Yine halk inanışlarına göre bütün kötülüklerin ateş ve ışıktan korkup bebeğe yaklaşamayacağını düşünürlerdi. Doğduktan yaklaşık bir hafta sonra çok çocuklu bir kadın her biri farklı manaları ifade eden yedi farklı eşya ile çocuğu sarıp sarmalardı. Kırkıncı günü "kırkınan şıkaruğ" toyu yapılırdı. Bu gün için kadınlar toplanır ve içine kırk taş, bilezik gibi orda bulunanlar için çeşitli eşyaların konulduğu bir leğenin üzerine

³²⁶ Bkz.(78), KAFALI, 119.

³²⁷ Bkz.(148), Kazahi, 289.

tutulan çocuk, kırk kaşık su dökmek suretiyle yıkanır. Bu hadise aileler arasında büyük bir sevinçle karşılanır ve bebeğin hayatıyla ilgili tehlikelerin geçtiğine inanılır. Çocuk yürümeye ilk adımını attığında “tusav kesigü” toyu yapılırdı. Çocuğun iki ayağı ince bir iple bağlanır ve çok çocuklu, güçlü birisine bu ip kestirilirdi. Erkek çocukları beş, altı yaşlarına geldiğinde ata bindirilir, kızlar ise aynı yaşlarda annelerinden veya kızkardeşlerinden dikiş, işleme vb. gibi ev işlerini öğrenmeye başlarlardı.³²⁸

Genel olarak bozkır halkının yaşlılara hürmet etme, büyükleri sayma, çocuklara sevecenlik, gençlere koruyuculuk etme, anne babaya saygı, bayanları koruma gibi gelenekleri vardı. Bu adetler yazılmamış kurallar misali güç kazanmış ve kökleşmiştir. Bunlardan biri misafirperverliktir. Göçebe bozkır halkı evine gelen her türlü konuğu tanısa da tanımasa da sıcak bir ilgiyle karşılar ve ağırlardı. Konuk gelince koyun kesilir ve ikram edilirdi. Misafir ağırlamada hayvanın oniki kemiğinin de kendi içinde mertebesi vardı. Yaşı büyük olan saygın misafirlere baş ile kalça tarafı, gelin ile damada göğüs kısmı ikram edilirdi. Çocuklara sil, kulak, böbrek, kalp verilirdi.³²⁹

Göçebe bozkır insanının arasında yerleşmiş diğer bir adet de yardımlaşma idi. Özellikle göçme zamanlarında bu anlayışla hareket edilirdi. Köylerinin yanından göçeden bir kabile gören ahali, bu gruba kıymız, ayran gibi içecekleri ikram ederlerdi. Bunun dışında birbirinin işine yardım etme durumu da vardı. İmece usulü ile çok güç sarfedilen işlerin altından (koyun kırpma, yün temizleme, keçe yapma, ev yapma, tay damgalama, kışlık yemek hazırlama, ekin biçme, vs. gibi) kolaylıkla kalkılabilmekteydi.³³⁰

³²⁸ A.g.k., 288, 290-291.

³²⁹ Bkz.(1), K.K.T., 385-386; Bkz.(308), ARĞINBAYEV, 86.

³³⁰ Bkz.(1), K.K.T., 386; bkz.(96), Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, 184.

6. DİN

Göçebe Türklerin İslamiyet'le ilk tanışması Halife Hişam (724-743) döneminde olmuştur.³³¹ Ancak esas itibariyle X. yy.dan itibaren İslamiyet'in bozkıra nüfuz ettiği görülmektedir. Bu etkileşim döneminde bilhassa Karahanlılar ile Samanoğulları'nı zikretmek gerekir. Orta Asya'da İslamiyet Karahanlılar zamanında (XI-XII.yy larda) epeyce yayıldı. Berke Han zamanında (1255-1266) Altın Orda hanları arasında İslamiyet'in etkisi güçlendi. İslamiyet'in ağırlık kazanması ancak güneydeki yerleşik bölgelerle sınırlı olan göçebeler arasında kendini gösterebilmiştir. Altınorda Hanlarından Berke (1255-1265) ve özellikle de Özbek Han (1313-1343) döneminde İslamiyet önemli ölçüde yayılmış ve etkisi artmıştır. Bilhassa Timur döneminde İslamiyet güç kazanmıştır. Bu dönemde Orta Asya bozkırlarında Arap devletlerinden gelen mollaların sayısı çoğalmıştır. Onlar köy köy gezip, Kuran okumuşlar ve şeriat kurallarını vaaz etmişlerdir. Bu şekilde Kazakistan'ın Türkistan, Yarkent, Sayram gibi şehirleri islami merkez durumuna gelmiş ve hatta Türkistan ikinci Mekke şeklinde kabul edilmiştir.³³² Ama göçebeler arasında İslam dini pek etkili olmadı, yerleşik şehirler ile zirai bölgelerdeki gibi derin izler bırakamadı, kökleşemedi. Göçebe alanlarda şehirlerdeki gibi cami ve medreselerin olması zordu ve olmadı da. Camiler sayısı az da olsa sadece kışlak yerleşimlerinin civarında oldu. Göçebe halk İslamiyeti kabul ettikten sonra da kendilerinin İslam'dan önceki pek çok adet ve inanışlarını muhafaza etmeye devam ettiler. Bu örf, adet ve ahlak unsurları inanç olarak İslamiyet ile karıştı ve neticede ayrılmaz bir hale dönüştü.³³³

Bozkırda göçebe ve yerleşik halkın dini görüşleri çeşitli oldu. Göçebe ve yarı göçebe halkın epeyce bir bölümü önceki Şamanizm'e inanıp, ata babaların ruhlarına tapındı. Feodal göçebe asiller arasında İslamiyet gittikçe yayıldı. Daha kısa bir ifadeyle denilebilir ki göçebeler Orta Asya bölgesine yayılmış olan pek çok dini başından geçirmiştir. Mesela gök ile yere, gökyüzü alemindeki nesnelere- güneşe, aya, yıldız-

³³¹ V.V.BARTHOLD, *Divenatsat Lektsiy Po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii, Soçineniye*, 68.

³³² F. R. İSFAHANİ, *Mihmannamiy Buhara*, 106; Bkz.(96), *Kazak Sovyet Entsiklopediyası*, 679.

³³³ Bkz.(1), K.K.T., 372.

tapındılar. Tarihi gelişim süreci içinde onların da dini inanışları sırayla değişme gösterdi. Bu dini süreç içerisinde Şamanizm, Budizm, Nestorianlık yaşanmış ve en sonunda ise İslamiyet kabul edilmiştir.³³⁴

İslamiyet özellikle güney kesimlerde, yerleşik, zirai alanlarda hakim dine dönüştü. Yukarıda da ifade edildiği gibi camiler, mescidler daha ziyade şehir hayatının yerleştiği yerlerde yaygındı. Bölgenin güney taraflarında sufi makamları daha açık bir ifadeyle “yesevi” ve “nakşibendi” tarikatları kendi etkilerini yaydılar. Nakşibendiliğin temelini XIV. asırda Buhara’da Şeyh Bahaaddin Nakşibend attı. “nakşibendi” tarikatı kurucularının etkisi ve gücüyle Orta Asya müslümanları arasında hakimiyetini genişletti. Bahaaddin Nakşibendi uysallık ile sabırlılığı vaaz ederek zenginlik ile makam düşkünlüğünü kınadı. Ancak bu nasihatları çok yaygınlaşamadı. Zira kendi müritlerinin mal mülk yığılması ve zengin olmalarıyla dikkat çekti. Onların içinde en meşhuru genellikle Hoca Ahrar diye adlandırılan Ubeydullah b. Mahmud Hoca idi. Bitmez tükenmez bir zenginliğe ve tarikat yolunu tutan müritlere hakim olan Hoca Ahrar, XV. asrın ikinci yarısındaki Timur memleketinde etkili olan bir emire dönüştü. Böylece nakşibendilik siyasi bir havaya büründü ve bu siyasi etki Orta Asya’da birkaç asır boyunca sürdü. Hatta Yesevi ve Nakşibendi tarikatları arasında her zaman siyasi ve ideolojik çekişmeler yaşandı. Bu anlaşmazlığın sebebi, halkı etki altına alabilmek ve bölgenin hakimiyetine sahip olabilmek idi.³³⁵ Sonuç olarak İslamiyet’in yayılmasında Hoca Ahmet Yesevi’nin,³³⁶ Bahaaddin Nakşibendi’nin ve bunların müritlerinin etkileri çok büyük olmuştur. Her ne kadar X.yy.dan itibaren İslamiyet bozkıra nüfuz etmeye başlamışsa da XVI. asra kadar çok yaygın olduğunu söylemek güçtür. Ruzbehan’ın verdiği bilgilere bakılacak olursa bu dönemlerde Kazaklar’la yapılacak savaşlar da kutsal savaşlar arasında sayılmaktaydı.³³⁷ Ancak 1582 yılında Seyfi’nin yazdığı esere bakılacak olursa Kazaklar tamamıyla müslüman olmuş durumdaydılar.³³⁸

³³⁴ Bkz.(192), İK SSR (1957), 188.

³³⁵ Bkz.(1), Kaz.SSR, 246-247.

³³⁶ Ahmet Yesevi ve müritlerinin bozkırda İslamiyet’in yayılmasına dair etkileri için bkz.(148), Kazahi, 243.

³³⁷ Proşloye Kazahstana v İstoçnikah i Materialah, 103.

³³⁸ Bkz.(144), BARTHOLD, 96.

İslamiyet'ten ve tarikatlardan bahsettikten sonra İslamiyet öncesi bozkır inanışlarını biraz daha ayrıntılı bir şekilde ele almayı uygun gördük. Tarihi kaynaklara bakıldığında XV.- XVI. asırdaki bozkır çiftçileri arasında keçeden, ipek kumaştan yapılmış budalar vardı. Göçebelerin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte bu el yapımı budalara gizlice tapılmaya devam edildi. Onları "put tanrı" diye adlandırıyorlardı.³³⁹ Halkın inanışları arasında ölen ata-babaların ruhlarına inanma da vardı. Onlar, ruhların kendilerini, boylarını, neslini koruduğunu düşünüyordu. Bu nedenle savaşa girildiğinde, at yarışında, pehlivan güreşinin esnasında boy ve uruglar, ata babalarının yada o boydan çıkan batırların (bahadır) adını nara atarak çağırırlardı. Bu şekilde onların ruhlarından medet umarlardı. Hayvanlara hastalık geldiğinde hayvanları ata babalarının mezarına götürüp, geceleyin ateş ile tütsüleyerek bu hastalıktan kurtulacaklarına inanırlardı.³⁴⁰ Çakpak Ata, Konur Evliya, Uzun Ata, Koşkar Ata gibi bütün bozkırda bilinen biraz İslamlaştırılmış ata babaların isimlerini sayabiliriz. XVI.yy. belgelerinde karşımıza çıkan Koşkar Ata'nın Mangışlak'ta, Çimkent'te, Kırgızistan'da mezarları bulunmaktadır. Bozkırda inanılan kutsal ruhlar arasında boy liderlerinin ön planda olduğu görülmektedir.³⁴¹ Güney Kazakistan eyaletinde bulunan Baydebek Ata ve hanımı Dombalak Ana halk arasında en çok ilgi gören isimler olup, Alban, Suan ve Dulat boylarının atası olarak kabul edilir.³⁴²

Anlaşıldığı kadarıyla İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra atalar kültü, İslami bir şekil almıştır. Halk içinde bilinen mevcut pekçok isim, İslamiyet'teki evliyalıkla birleşmiş, Evliya Ata, Temirşi Evliya, Konur Evliya gibi isimler almıştır.

Bozkır insanı arasındaki şaman ve falcılar, İslamiyet'e girmeden önce yaygın olan şamanizmin vekilleri idiler. Göçebeler İslam'ı kabul ettikten sonra da bu şamanlar ve falcılar halk arasında epeyce çok olmuştur. Onlar dombra ve kopuz çalarak şarkı söylüyorlar ve cin çağırıp oynuyorlardı. Fal açarak geleceğe dair varsayımlarda bulunuyorlar, el falına bakarak insanların gelecekleriyle ilgili kehanetlerde

³³⁹ Bkz.(192), İK SSR (1957), 187.

³⁴⁰ Bkz.(1), K.K.T., 373; bkz.(96), Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 679.

³⁴¹ A.TOLEVBAYEV, Reliktı Do İslamskih Verovaniy v Semeynoy Obriyadnosti Kazahov, 60.

³⁴² R. MUSTAFİNA, Predsitavleniya, Kultı, Obriyadı u Kazahov, 92-94.

bulunuyorlardı. Hastalanan kişiyi tütsüleyerek ve çeşitli ilaçlar kullanarak tedavi ediyor, bu şekilde hekimlik hizmetinde de bulunuyorlardı. Bu iş ile uğraşan erkeklere “baksı-balger”, hanımlara ise “kuşınaş” deniyordu. Bu tarz insanların dışında başına kuğunun derisini giyen ve boynuna düzensiz karma karışık şeyler bağlayarak gezen evsiz barksız divaneler de vardı. Bunlar ata binip, zikir söylüyorlar ve bu şekilde halkı koruduklarına inanıyorlardı. Önceki dönemlerde bozkır insanı bunlara inanmış ve özellikle de hastalıklarla karşılaştıklarında şamanları (baksı) oynatarak tedavi yolları aramışlardır. Genellikle tedavi anında baksılar ellerine milli saz aletlerinden birini alır ve her türlü sesler çıkararak şarkılar söylerdi. O esnada elindeki asa ile de belirli sesler çıkarırlardı. Buna “baksı sarını” denirdi. Bu şekilde ruhlarla iletişime geçer, kişinin geleceğine dair haberler verir ve tedavide bulunurdu. Hastayı rahatsız eden cinleri çağırır ve hastayı bu dertten kurtarırdı. Baksı hastanın yattığı eve (çadıra) halkı toplardı. Çadırın her tarafını, kapısını kapatır ve kopuzunu çalmaya başlardı. Bundaki amacı ruhları ve cinleri yardıma çağırmaktı. Bu esnada baksı dansı ve hareketleriyle dikkat çekerdi. Şamanizm’e göre iyilik tanrıları yardıma gelmezse, şamanda kötü ruhları kovacak güç yoktu. Bu nedendir ki baksı dans ederek iyilik tanrılarında yardım beklerdi. Şamanın bedenine giren ruh, onun bedenini kullanarak hastayı iyileştirir ve daha sonra baksının vücudunu terkederdi. Bu değişim esnasında baksı yorgun ve bitkin düşerdi. İslamiyetin yayılmasıyla birlikte baksı-balgerler yavaş yavaş şamanizm hareketlerini İslamiyet ile birleştirip, kendilerini kabul ettirmeye çalıştılar. Bu nedenle İslam dininin yayılmasında etkili olan mollalar ile önceki şamanizmden kalan şaman ve falcılar arasında sorunlar ve anlaşmazlıklar sürüp gitti.³⁴³ Görülüyor ki bozkırda ömür süren şamanlar birbirinden farklı kimlikler üstlenmiş durumdaydılar. Yani hem dinin temsilcileri, hem doktor, hem müzisyen ve hem de falcı kimliğiyle karşımıza çıkmaktaydılar.

Bozkır mitolojisinde önceden yaşanagelen inanışların yansımaları muhafaza edilmiştir. Onlar, yaratılmış her şeyin, her canlının bir pirinin, sahibinin olduğunu düşünüyorlardı. Bu güçleri “kieler” (kutsallar) ve “kesirler” (kötüler) diye iki gruba bölmüşlerdi. Kieler insanlara ve hayvanlara kısaca canlı olan her şeye iyilik, güzellik

³⁴³ Bkz.(254), Kazaktar-Kazahi, 47-49; bkz.(1), K.K.T., 375-377; Şamanizm ve İslami dönemdeki

getirmiştir. Kesirler ise tam tersine hastalık, bela, kıtlık, afet, kötülük getirmekteydi. Kutsallar ile kötülerin sürekli mücadele içinde olduğuna inanılırdı. Halkın eski inanışlarına göre dört tülük hayvanın (koyun, at, sığır, deve) pirleri yani kutsal koruyucuları vardı. Misal, koyunun piri şopanata; atın piri kambarata; devenin piri oysilkara; sığırın piri zengibaba; keçinin piri şekşekata; ziraatin, tarımın piri dukanbaba vb. idi. Bu varlıkları kızdırmak olmazdı. Onları kızdıran adamın kötülöklere maruz kalacağına inanılırdı.³⁴⁴

Göçebe bozkır yaşamının eski inanışına göre ömrün devamı ve gelişmesi için tabiatın önemine inanılırdı. Çöllü boş bir alanda yalnız büyüyen ağaç kutsal sayılırdı. Ona zarar vermek mümkün değildi. Bütün bunların dışında ateşe dair inanışlar da vardı. Göçebe toplum ateşi aydınlığın, rızkın sembolü olarak görüyordu. Ayrıca ateş ailenin de göstergesiydi. Ateşe duyulan bu saygıdan dolayı tütsüleme geleneği yaygın bir hal almıştır. Hayvana hastalık geldiğinde, kışlaktan göç edildiği dönemlerde hayvanlar ateş ile tütsülenirdi. Çünkü onların inanışlarına göre kış boyu yaşanan kışlak pis olmuştur, orada insana ve hayvana zararlı olabilecek hastalıklar vardır. Yaylak ise kışlağa göre temiz yerdir. O nedenle yaylağa temizlenip girmek gerekir. Bu temizlenme işine "alastav" denirdi. Yaylağa giden göç yoluna iki yerden büyük ateş yakıp harekete geçen develi göç grubu, güdülen ahır dolusu koyunlar ve sığırlar bu iki ateşin arasından geçip temizlenirdi. At temiz hayvan, kutsal hayvan sayıldığı için yanan bu ateşin arasından at geçirilmezdi.³⁴⁵

Bozkır gelenek ve göreneklerinde, adetlerinde saklanmış olan bu gibi inanışların hepsi İslamiyet'in kabulünden önceki inanışları olduğu açıktır. Ancak bu inanışların kalıntıları muhafaza edilmiştir. Bütün bunlara rağmen göçebe halk arasında hakim din İslamiyet olmuştur. İslam'dan önceki adet ve inanışlardan kalan unsurlar müslümanlık ile karışmış ve dinlik derecesinden çıkmıştır. Zamanla batıl inançlara dönüşmüştür.

durumuyla ilgili olarak tfs. bkz.(148), Kazahi, 245-252.

³⁴⁴ Bkz.(1), K.K.T., 373; bkz.(192), İK SSR (1957), 188.

³⁴⁵ Bkz.(1), K.K.T., 374; a.g.k, 188-189.

7. SONUÇ

Orta Asya tarihinde bilhassa XIV. – XV. yüzyıllar diğer asırlara göre farklı bir önem taşımaktadır. Bu dönemde Moğol sömürsünün yarattığı ağır ekonomik zararlar yavaş yavaş yok olmaya başlamış, ziraaat, şehir hayatı, hayvancılık, ticaret ve kültürel yaşam tekrardan canlanmış ve bir düzene sokulmuştur. Toplumsal ilişkiler yeniden yoğunluk kazanmıştır.

Hazırladığımız bu çalışma ile XV. yy. Orta Asyasının sosyal, iktisadi ve kültürel durumunu aktarmaya çalıştık. Gerek bu dönem içinde ve gerekse diğer yüzyıllarda bölgenin genel bir sosyal yapılanması mevcut olmuştur. Değişim arzetmeyen bu yapıya göre toplumun en küçük temel birimi aile idi. Aile bölgenin genelinde önemli bir yer tutmuş ve hatta kutsal sayılmıştır. Ataerkil bir hüviyet taşıyan göçebe bozkır ailesinde evlenme başta olmak üzere alınacak önemli kararlarda babanın sözü geçerdi. Evlenmek suretiyle evden ayrılan her bir evlat, ayrı bir yuva kurardı. Evden çıkarken payına düşen hissesini alırdı. Ancak kızların mirastan pay alma gibi bir talepleri olamazdı çünkü böyle bir hakları yoktu. Kara şanıarak diye adlandırılan baba ocağı ise bütün Türk topluluklarında adet olduğu üzere küçük erkek evlada kalırdı. Yani bu durumda ana babaya bakma vazifesi öncelikli olarak küçük çocuğa aitti. Buna mukabil olarak da babasından kalan tüm mirasın varisi durumundaydı. Tezin içinde de geçtiği üzere evliliğe dair çeşitli adetler mevcuttu. Bunlar arasında amangerlik, kalınmal, kız uzatılığ toyu, betaşar, karşı dünürlük gibi belli başlılarını sayabilmek mümkündür. Tek eşliliği temel alan bozkır ailesinde kadın önemli bir yer tutmuştur. Ancak Orta Asya bozkırlarında birden fazla eşin alınması durumuna da rastlamak mümkündür. Böyle bir durumda “baybişe” adıyla anılan birinci hanımın yeri, sonradan gelen eşlere kıyasla her zaman ayrı olmuştur. Ailelerin birleşmesiyle, uruglar oluşurdu. Boyların bir alt birimi olan uruglar kısaca aileler birliği demektir. Uruglar da bir araya gelerek boyları teşkil etmişlerdir. Boylar, yetenek ve dirayetlilikleriyle ön plana çıkan şahıslar tarafından idare edilirdi ki bu şahıslar “bey” adıyla anılırdı. Yedi ata bağlantısından dolayı aynı boy içinden kız almak mümkün değildi. Çünkü boy üyeleri aynı atadan geldiklerini

düşündükleri için kendilerini akraba kabul ederlerdi. Bu nedenledir ki evlilik anlamında diyaloga girmezlerdi. Böyle bir karşılığa mahal vermemek için, doğan her çocuğa yedi atasını öğretmek her ana babanın baş vazifesiydi. Boyların bir araya gelmesi durumunda uluslar yada diğer bir ifadeyle “il” oluşurdu. Toplumun en büyük birimini oluşturan devlet, XV. yy. da Orta Asya’da “hanlık” terimiyle tesmiye olunmuştur. Hanlıkların başında “han” adı verilen idareciler bulunurdu. Devletin başında bulunan hanların halka karşı belli sorumlulukları ve görevleri vardı. Halk bütün samimiyetiyle hanına bağlı olurken han da halkını düşmana ve çeşitli tehlikelere karşı korumakla mükellefti. Bunun dışında yerine getirmekle sorumlu olduğu daha başka yükümlülükleri de vardı. Hanın yanında “han meclisi” adı verilen danışma organı bulunurdu ki aksüyek ve karasüyeklerden oluşurdu. Aksüyek, Cengiz soyundan gelenlerle kendini Hz. Ali’nin soyuna bağlayan hocalardan oluşurdu. Karasüyek tabiriyle ise halk ve halkın bey, batır, aksakal gibi idarecileri ifade edilmiştir. Devlet idaresinde sultan, bey, batır ve aksakal gibi şahısların etkili oldukları açıktır. Alınacak önemli kararlar onların onayı olmadan gerçekleşmezdi. Hanların birden fazla eşi olabiliyordu. Ancak “hanşa” adıyla anılan ilk eş her hususta diğerlerinden ayrı tutulurdu. Bu eşlerden doğan her çocuğun ki bunlara sultan denirdi, han olmaya hakkı vardı.

Yaşanılan bölgenin tabi şartlarına dayalı olarak bozkır halkı göçebe bir yaşamı temel almıştır. Bu yaşam biçimi de onlara hareketli kitleler olma vasfını yüklemiştir. Halk hayvanlarını ve buna bağlı olarak kendi yaşamlarını idame ettirebilmek için yılın dört mevsimini farklı mekanlarda geçirmek durumunda kalmışlardır. Bu mekanlar yaylak, güzlük, kışlak ve köktevlik mekan olmak üzere ayrılmıştır. Yaz aylarında genelde suyu ve otu bol, serin mekanları tercih eden bozkır halkı, kışın ise tipiden ve şiddetli rüzgardan korunabilecekleri kuytu ve ılık yerlere yönelmişlerdir. Sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinde yerleştikleri mekanlar genelde aynı özellikte olurdu. Temel geçim kaynaklarını teşkil eden hayvancılık, onların konup göçme koşullarına uygun düşmekteydi. Sürüleriyle birlikte km.lerce yol gitmekteydiler. Hayvancılığın, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olmak üzere temel üç türü karşımıza çıkmaktadır. Yetiştirilen hayvanlar arasında koyun, sığır, at, deve, keçi yer almaktadır. Ancak en fazla koyun

yetiştirilmiştir ki bunun sebebi göç hareketlerine ve sert koşullara dayanıklı olması idi. Zira koyunlar kışın sert geçtiği zamanlarda karı eşeleyerek otların köklerini yiyebiliyorlardı. Ancak büyükbaş hayvanlar oldukça ağır olan bu şartlara dayanamıyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi göçebe hayvancılar bütün eşyaları ve sürüleriyle birlikte yılın dört mevsiminde farklı mekanlara hareket etmişlerdir. Yarı göçebe hayvancılar ise aynı koşullar altında ömür sürmüşlerdir. Ancak bunların diğerlerinden farkı kış için değişmez mekanlarının olmasıydı. Kışın dağ eteklerine, ırmak ve göl kenarlarına konmuşlardır. Yerleşik hayat bozkırın daha ziyade güney kısımlarında yoğunluk kazanmıştır. Bu nedenle bu bölgelerde şehir kültürü gelişmiş ve tarlalar geniş alanları kaplamıştır. Ekonominin ikinci önemli kolunu oluşturan ziraat da işaret edilen bu bölgelerde etkili yer tutmuştur. Yetiştirilen belli başlı ürünler arasında meyve, sebze, arpa, buğday ve darı ilk sıraları almıştır. Bozkırda karasal iklimin yaşanmasına bağlı olarak su sıkıntısı çekilmekteydi. Bu sıkıntı hem hayvancılıkla hem de ziraat ile uğraşan halkın en büyük sorunu idi. Ziraat ile uğraşan halk bu sıkıntılarını irili ufaklı kanal ve arklarla çözerken, göçebe ve yarı göçebe hayvancılıkla meşgul halk ise nehir ve göl kenarlarına yerleşerek ve kuyular kazarak su ihtiyacını tedarik etmeye çalışmıştır. Hayvancılığı temel meşgale edinmiş göçebelerin karşılaştıkları en büyük felaket soğuk ve susuzluk başta olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü hayvanlarının kırılıp ölmesi hadisesiydi ki bu “cut” şeklinde ifade edilmiştir. Yerleşik hayatta olmadıkları için bu kayıplarını ziraat ve ticaret gibi daha başka yollarla da telafi edemiyorlar ve bu yüzden çok zor durumlar içine düşebiliyorlardı. Göçebe halkın yeme içmesi de hayvansal gıdalara dayanıyordu. En başta gelen gıdaları et ve sütü. Onlar hayvanlarının etinden, sütünden ziyadesiyle istifade etmişlerdir. Sütten kurut, irimşik, peynir, tereyağ, yoğurt, kıyma yapmışlar, eti kurutarak kış boyunca muhafaza edebilmişlerdir.

Göçebe bozkır halkının geleneksel giyimleri vardı. At üstünde hareketli topluluklar olmasından dolayı kıyafetleri de bu yaşamlarına uygun olacak biçimdeydi. Kıyafetleri yünden ve her türlü deriden dikilirdi. Avladıkları hayvanların derilerini de başlık başta olmak üzere çeşitli şekilde değerlendirirlerdi. Elbette ki kadınların giyimleri

daha süslü ve özenli olurdu. Göçebe halk ihtiyaç duyduğu malzemeleri el sanatları vasıtasıyla yapmaya çalışmıştır. Onlara bu imkanı veren yaşadıkları bölgenin koşulları olmuştur. Ormanlı alanlarda ağaçları işleyerek veya hayvanların derilerini, yünlerini, kemiklerini ve hatta boynuzlarını kullanarak çeşitli ev ve giyim eşyalarını ortaya çıkarmışlardır.

XV.yy.da bozkırda ticaret de önemli yer tutmuştur. Güneyin belli başlı şehirleri bu hususta ticari merkezler haline gelmiştir. Paranın yanısıra, takas yoluyla da alışveriş yapılmıştır. Göçebeler pazara çıkardıkları hayvanları ve hayvansal gıdaları karşılığında çeşitli türde kumaşları ve eşyaları satın almışlardır. Yapılan kazılarda bu döneme ait çok çeşitli para ele geçmiştir. Çıkarılan paralar arasında yabancı ülkelere ait paralara da rastlanmıştır. Bu doğrultuda uluslararası ticaretin yaşandığını da anlamaktayız.

Bozkırda yazılı edebiyat yoktu. Daha ziyade sözlü, halk edebiyatı ağırlığını hissettirmiştir. Bu hususta ozanlar önemli yer tutmuştur. Halkın başından geçirdiği iyi yada kötü her olay şiirlerde, şarkılarda, masallarda ve ninnilerde konu olarak alınmıştır. Bunlar dile getirilirken çeşitli müzik aletlerinden yararlanılmıştır. Orta Asyadaki Türk topluluklarının hemen hepsinde yaygın olarak görülen müzik aletleri arasında dombra, kopuz ve sızızgı vardır. Bunlardan başka enstrümanlar da mevcuttur ancak en geniş kullanım alanına sahip olan bu üçüdür.

Göçebe bozkır insanının hayatında milli oyunlar mühim yer tutmuştur. Bu oyunlar bilhassa düğün, yemek, bayram gibi önemli günlerde her yaştan insanın katılımıyla oynanırdı. Bu oyunlar arasında en başta geleni at yarışları ve ata dayalı oyunlar olurdu. Ömrünü uçsuz bucaksız bozkırda geçiren göçebe halk için doğanın değişimini takip etmek çok önemliydi. Zira onlar göç edecekleri, hayvanların çiftleştirileceği veya yavrulatacağı, kışa hazırlık yapılması gereken dönemi, kısacası hayatlarında mühim yer tutan her türlü faaliyetlerin yapılması gereken zamanı, iklimin değişmesine dayalı olarak tespit etmişlerdir.

Orta Asya'nın göçebe topluluklarında geleneksel bir savaş nizamı vardı. Ancak Cengiz Han'dan beri süregelen bu sistem onun yerine kurulan ve hanlık ifadesiyle tesmiye olunan topluluklarda daha farklı bir yapı arzlemekteydi. Hanlıklar genel olarak

ikili sisteme göre tertip edilmiş olup savaş zamanlarında bir araya gelen birliklerdi. Zira bozkırda, göçebe yaşam koşullarında düzenli bir orduyu barındırmak mümkün değildi. Askerler ok ve yay gibi hafif silahlarla teçhizatlanmış olup, süvari idiler. Sahip oldukları at onların manevra kabiliyetini artırıyor, süratli ve hareketli topluluklar olmalarını sağlıyordu.

Göçebe halkın dini inanışları çeşitli olmuştur. İslamiyet'ten önce Şamanizm'e, Atalar ruhuna, Gök Tanrı inancına sahip olan göçebe halkın, XV. yy'da büyük çoğunluğu İslamiyeti kabul etmiştir. Ancak İslamiyet bozkırın güneyindeki yerleşik mekanlarda daha etkili olmuş, bozkırın diğer yerlerinde aynı derecede etkisini hissettirememiştir. Sahip olunan eskiden kalma tüm inanışlar, İslamiyet'in unsurlarıyla karışmış ve bu şekilde günümüze kadar varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- AGAYEVA Y.İ.- PATSEVİÇ G. İ. (1958), **İz İstorii Osedlih Pasaleniy i Gorodov Yujnogo Kazahstana**, Tom V, Alma-Ata.
- AHMEDOV, B.A. (1965), **Gasudarstva Koçevih Uzbekov**, Moskva.
- AKA, İsmail (2000), **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara.
- AKIŞEV K. A- BAYPAKOVA K. M.- ERZAKOVİÇ L. B. (1981), **Pozdnesrednekoviyy Otrar (16-18.yy)** Almatı.
- AMANJOLOV, K. (1999), **Türük Halıktarının Tarihi**, Almatı.
- ANDREYEV, İ.G. (1998), **Opisaniye Sredney Ordı Kirgiz-Kaysakov**, 2.baskı, Almatı.
- APOLLOVA, N.G. (1960), **Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Sviyazi Kazahstana s Rossiye v XVIII- naçale XIX v.**, Moskva.
- ARĞINBAYEV, Halel (1996), **Kazak Otbası**, Almatı.
- ASPENDİYAROV, S. (1994), **Kazakstan Tarihının Oçerkteri**, Almatı.
- AYTMATOV, C. (1978), **Povesti i Raskazı**, Frunze.
- BALLYUZEK, L. (1998), **Narodniye Obiçai, İmevşiyeye, a Otçasti i Nıne İmeyuşçiyeye v Maloy Kirgizskoy Orde Silu Zakona. Materialı Po Kazahskomu Obiçnomu Pravu**, Alma-Ata.
- BARTHOLD, V.V. (1943), **Oçerki İstorii Semireçya**, Frunze.
- BARTHOLD, V.V. (1963), **Oçerk İstorii Semireçya Soçineniya**, Tom II, çast I, Moskva.
- BARTHOLD, V.V. (1964), **Ulugbek i Yevo Vremya Soçineniya**, Tom II, çast 2, Moskva.
- BARTHOLD, V.V. (1965), **Soçineniya**, Tom III, Tom II, çast 2, Moskva.
- BARTHOLD, V.V. (1968), **Divenatsat Lektsiy Po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii**, Soçineniye, Tom V, Moskva.
- BASILOV, V.N. (1984), **İzbraniki Duhov**, Moskva.
- BEKMAHANOV, E. (1994), **Kazakstan XIX. Ğasırdın 20-40 Jıldarında**, Almatı.

- BRONEVSKÍ, S. (1830), **Zapiski a Kirgiz-Kaysakh Sredniy Ordı**, ças 44, SPB.
- BURKİTBAYEV, A. (1978), **Kazahskiye Natsionalniye vidı Konnogo Sporta**, Alma-Ata.
- ÇİKİYEV, A. (1983), **Traditsionniye Turkmenskie Prazdiniki, Razvileçeniya i İğrı**, Aşkabad.
- DOBROSMISLO, A.İ. (1904), **Sud Biyev u Kirgiz Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vv.**, Kazan.
- GRODEKOV, N.İ. (1889), **Kirgizi i Karakirgizi Sırdarinskoy Oblasti**, Tom I, Taşkent.
- HARUZİN, A. (1889), **Kirgizi Bukeyevsko Ordı (Antropolo Etnogoliçeskiy Oçerk)**, vıp I, Moskva.
- İSFAHANİ, F. R. (1976), **Mihmannamiy Buhara**, Moskva.
- İslam Ansiklopedisi** (1964), cilt IV, İstanbul.
- İslam Ansiklopedisi** (1967), cilt VI, İstanbul.
- İstoriya Kazahskoy SSR** (1957), Tom I, Alma-Ata.
- İstoriya Kazahskoy SSR** (1979), Tom.II, Alma-Ata.
- İstoriya Kazahstana Narodı i Kulturu**, (2001), Alma-Ata.
- KAFALI, M. (1976), **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İ.Ü.E.F. yayın no 2085, İstanbul.
- Karakalpakstan ASSR Tarihi** (1975), Tom I, Nökis.
- Kazahi, İstoriko Etnogofireçeskoye İssledovaniye**, (1995), Almatı.
- Kazahstan v XV-XVIII vekah (Vaprosı Satsialno političesko İstorii)**, (1969), Almatı.
- Kazak SSR Tarihi, (Köne Zamannan Büginge Deyin)** (1983), Tom II, Almatı.
- Kazak- Sovyet Entsiklopediyası**, (1972), Tom I, Almatı.
- Kazak- Sovyet Entsiklopediyası, Kazak SSR Entsiklopediyalık Anıktama“Kazak Halkının XV.-XVIII. Ğasırlardağı Adet Ğurıptarı**, (1980), Almatı.
- Kazakstan Tarihi**, (1994), Almatı.
- Kazaktar-Kazahi**, (1998), Tom I, Almatı.
- Kazaktar-Kazahi**, (1998), Tom V, Almatı.

Kazaktar- Kazahi (1998), Tom VIII, Almatı.

KLYAŞTORNIY, S.G - SULTANOV T.İ. (1992), **Kazahstan Letopis Triyoh Tisyaçaletiy**, Alma-Ata.

KÖPRÜLÜ, M.F (1941), “**Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar**”, 5/19-20, *Belleten*.
Türk Dünyası El Kitabı, (1992), cilt I, 2. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

LEVŞİN, A.İ. (1832), **Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey**, Tom 3, çast I, SPB.

LEVŞİN, A.İ. (1996) **Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey**, 2.baskı, Alma-Ata.

MARGULAN, A.N. (1954), **İz İstorii Gorodov i Stroitel'nogo İskustva Drevnogo Kazahstana**, Almatı.

“**Materialı Ekspeditsionnih İssledovaniy Akademi Nauk SSR**”, Seriya
Kazahstankaya Osobennosti Selskogo Hazyaystva Adayevskogo Uyezda (1928), vıp. 13, Leningrad.

Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII vekov. (İzvileçeniya İzpertsitskih i Türtskih Soçineniy), (1969), Alma-Ata.

Materialı Po Kazahskomu Abıçnomu Pravu I, (1948), Alma-Ata.

Materialı Po Oddeleniyu Etnografii Geografiçeskogo Obşestva, (1961), vıp.I, Leningrad.

MEYENDORF, E. K. (1975), **Puteşestviye iz Orenburga v Buharu**, (önsöz ve redaksiya N. A. Halfin), Moskva.

MUKANOV, M.S. (1991), **Etniçeskaya Territoriya Kazahov v XVIII Naçale XX vekov**, Alma-Ata.

MUKANOV, M.S (1994), **Kazak Jerinin Tarihi**, Almatı.

MUSTAFİNA, R. (1992), **Predsitavleniya, Kultı, Obriyadı u Kazahov**, Alma-Ata.

NAZAROV, F. (1968), **Zapiski Onikotorih Narodah i Zemliyah Sredniy Çasti Azii**, Moskva.

- NIKOLSKIY, A. M. (1885), **Putešestviye Na Ozero Balhaš i v Semirečenskuyu oblast, zapiski Zap. Sib. Otd. ĪRGO**, kn. 7, vip.I, Omsk.
- PIŞÇULĪNA, K.A. (1983), **Piřmenniye Īstočniki o Prisirdarinskih gorodoh Kazahstana XIV-XVII.vv., Srednevekovaya gorodskaya kultura Kazahstana, Sredney Azii**, Alma-Ata.
- PIŞÇULĪNA, K.A. (1977), **Yugavostačniy Kazahstan v Seredine XIV- Naçale XVI veka. (Voprosi Političeskoy i Sotsialno-Ekonomiçeskoy Īstorii)**, Almatı.
- PODVARKOV, A. (1879), **Narodi Rassii, Kirgizi**, kn. II, SPB.
- Prořloye Kazahstana v Īstočnikah i Materialah**, (1935), sbornik 1, (V,v. do n.e-XVIII v.n.e.), Alma-Ata-Moskva.
- RISBAYULI, K. (2001), **Kazakstan Respublikasının Tarihi**, Almatı.
- SARAY, Mehmet (1993), **Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”**, İstanbul.
- SARIBAYEV, B.Ş. (1981), **Kazaktın Muzikalık Aspaptarı**, Almatı.
- SĪMAKOV, G.N. (1980), **Obşestvenniye funktsi k Kirgizkih Narodnih Razvileçenniye**, Leningrad.
- SPULER, B. (1987), **Īran Moğolları**, Çev. Cemal Köprülü, 2. baskı, TTK, Ankara.
- SULTANOV, T.Ī. (1982), **Koçeviye Pilemena Priaralya v XV-XVII vv. (Vaprosi Etniçeskoy i Sotsialnoy Īstorii)**, Moskva.
- SULTANOV, T.Ī. (1970) , **Kratkoe Apisaniye Saçineniy Seyfi (XVI v)**, Īzvestiya ANKAZSSR nomer 1.
- ŞĪLTBERGER, Ī. (1866), **Putešestviya Īvana Şiltbergera Po Yevrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 god**, Odesa.
- TANIKEYEV, M.T. (1977), **Īstoriya Fiziçeskoy Kulturi v Kazahstane**, Alma-Ata.
- TAŞAĞIL, A. (2003), **Gök-Türkler**, 2. baskı, TTK, Ankara.
- TOLEV BAYEV, A. (1991), **Relikti Do Īslamskih Verovaniy v Semeynoy Obriyadnosti Kazahov**, Alma-Ata.
- TOLIBEKOV, S.Y. (1959), **Obşestvenno-Ekonomiçeskiy Stroy Kazahov v XVII-XIX vekah**, Alma-Ata.

TOLIBEKOV, S. Y. (1971), **Koçevoye Obşestvo Kazahov v XVII- naçale XIX vekah**, Alma-Ata.

TÖTENAYEV, B. (1978), **Kazaktın Ulttık Oyundarı**, Almatı.

VASİLYEV, L. (1983), **İstoriya Religii Vastoka**, Moskva.

VOSTUROV, V.V. (1963), **Obşestvenniy i Semeyniy bit Kazahov, Narodı Sredney Azii i Kazahstana**, Tom II, Moskva.

VULFSON, E.S. (1901), **Kirgizi**, Moskva.

VULFSON, E.S. (1913), **Kirgizi**, Moskva.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. (1929), **Razvalını Sıgnaka (Sugnaka)**, Tom II, Leningrad.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. (1992), **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev.: Hasan Eren, TTK, Ankara.

Yejelgi Medeniyet Kieleri, (1966), Almatı.

YORULMAZ, Osman (2002), **Küçük Cüz Kazakları ile Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi İlişkiler (1730-1790)**, yayınlanmamış doktora tezi, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

YUDİN, V.P. (1983), **Ordı: Belaya, Sinyaya, Seraya i Zolotaya. Kazahstan, Sredniyaya i Tsentralnaya Aziya v XVI-XVII vv.**, Alma-Ata.

ZAGRİYAJSKİY, G. (1876), **Yuridiçeskiy Obıçay Kirgizov o Razliçnah Rodah Sostoyaniy i o Pravah, İmi Prisvoyennih Materialı Po Statistike Turkestanskogo Kraya**, vıp. IV, SPB.

Zapisi General Mayora Bronevskogo o Kirgiz-Kaysakah Sredney Ordı, Ataşestvenniye Zapiski, (1830), Tom 43, SPB.

ÖZGEÇMİŞ

1976 yılında İzmit-Kandıra'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul-Silivri'de tamamladı. 1995 yılında başladığı Mimar Sinan Üniversitesi, Tarih Bölümünü 1999 yılında tamamladı. Mezuniyetten sonra Kazakistan'ın Çimkent şehrinde bulundu. Ekim 2000 tarihinden itibaren de Milli Eğitim'de Sosyal Bilgiler öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

